

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Magdaléna Högmo Mášová

Laicité – en introduktion till religionsfriheten i Frankrike

Examensarbete
30 högskolepoäng

Bengt Lundell

Rätt och religion

VT 2009

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	3
FÖRORD	5
FÖRKORTNINGAR	6
1 INLEDNING	7
1.1 Disposition	7
1.2 Uppsatsens syfte	8
1.3 Källor och metod	8
2 UTVECKLINGEN AV DEN SEKULÄRA IDÉEN	9
2.1 Inledning	9
2.2 Historiska och teoretiska grunder för utveckling av laïcité i Frankrike	9
2.2.1 Grundläggande förändringar av statens förhållande till kyrkan och religionen	9
2.2.2 Abbé Raynals principer för statens förhållande till religionen	11
2.3 Utvecklingen av laïcité efter den franska revolutionen	12
2.3.1 Förhållandet mellan kyrkan och staten efter den franska revolutionen	12
2.3.2 Separationen under den postrevolutionära Republiken	12
2.3.3 Separationens betydelse för kyrkan och religionsutövningen	13
2.3.4 Principen om laïcité i den statliga skolan under den Tredje republiken	14
2.3.5 Franska kolonialismens inflytande	14
2.3.6 Framväxten av laïcité i den sekulära franska staten	15
2.3.7 Sammanfattning och konsekvenser av den historiska utvecklingen av laïcité	16
2.3.8 En demokratisk neutralitet efter separationen mellan kyrkan och staten	18
2.3.8.1 Laïcités moderna teoretiska grund	18
2.3.9 Den liberala vägen och den moderna tidens förändringar	19
3 STASI-RAPPORTEN OCH DESS FÖLJDER	21
3.1 Bakgrund till Stasi-rapporten	21
3.2 Stasi-rapportens överväganden	21
3.3 Kritik mot Stasi-rapporten	22
3.4 Andra synpunkter på Stasi-rapporten	24
3.5 Lagen om förbud mot iögonfallande religiösa symboler	25
3.6 Debatten i och utanför Frankrike	26
3.7 Stasi-rapporten, sekularismen och laïcité	28

4	LAICITÉ SOM EN TOLKNINGSFRÅGA ?	31
4.1	Laicité i det praktiska livet	31
4.1.1	Laicité i skolan	31
4.1.2	Laicité i sjukvården	33
4.1.3	Priset för spridningen av laicité	33
4.2	Laicité och dess konsekvenser	34
4.2.1	Inledning	34
4.2.2	Diskussionen om multikulturalismen	34
4.2.3	Exempel på den praktiska tillämpningen av principen om laicité	36
4.2.4	Yttrandefrihet och laicité	37
4.2.4.1	”Nattvarden” av Leonardo da Vinci	37
4.2.4.2	Mohammedkarikatyerna i Charlie Hebdo	37
4.2.4.3	Fallet Redeker: debatten om Robert Redekers uttalanden	38
5	AVSLUTANDE KOMMENTAR	40
6	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	46

Summary

Laïcité is the principle that governs the secular character of the French state and society. In substance, laïcité means that religion and the church are denied political influence and are kept apart from matters of state.

Historically, laïcité originates in the changing relationship between the state and the church, in particular in the changes following the French revolution in 1789.

The French form of secularism, laïcité, is an organisation of freedoms, especially the freedom of opinion, thought and religion. These freedoms represent opportunities and need a legal form. In this way, laïcité is a part of the political life.

One of the most fundamental characteristics of secularism is that the law can only originate in human thought that is critical to itself. The use of a religious reality is excluded from secular political thinking. Thus, laïcité also embraces a cultural ground. The culture, which is built on religion, must find other grounds to be built on.

Maybe more than other countries, France has fought for freedom from the religious authority that had a total control of the political and social life. The religious power was bound to the monarchy and autocracy, and was seen as an obstacle to democracy. The French readily interprets strong religious opinions as a direct threat to their freedom and their way of life. A (religious) symbol such as a Muslim headscarf is an example of that. Young girls were denied access to their school because of their refusal to take off their headscarf. The President of the Republic set up a committee that studied the presence of religious symbols in public places. This committee proposed that conspicuous religious sign should not be allowed to be worn in state schools. The law about the prohibition of e.g. the wearing of the headscarf in state schools came into force in 2004. The individual freedom comes second to the strict neutrality of the French state.

The principle about laïcité is an old one, but it substantiated itself under and after the French Revolution in 1789. The religious privileges were gone. The universal principles as the freedom of thought and equality before the law were affirmed. In the 19th century, new laws gradually liberated the state from its historical ties with the Catholic Church. New political and social norms were built on the universalism of the republic. The law of 1905 about the separation of the Church from the state confirmed the principle of laïcité. New laws concerning family life and the individual were enacted throughout the 20th century and laïcité received a constitutional protection in 1958. The society became more secular but that did not mean that the state defeated religion. Religion is restricted from access to political and administrative power and from influencing opinion. This principle deeply affects the French society.

The problem is the complicated relationship between France and the Arabic countries that has been going on for 150 years since France first tried to establish its power in the colonies.

It seems that laïcité is interpreted differently in different situations. Sometimes multiculturalism takes precedence, e.g. when intellectuals take a negative stance about the Mohammed caricatures or when someone is forced to hide because he/she dared criticise Islam in France. In other situations the principle of laïcité wins, for instance when a woman is refused French citizenship because of her wearing a burqa and thus declaring her “radical” political opinion.

Sammanfattning

Laïcité är principen som styr det franska samhällets och den franska statens sekulära karaktär. Den innebär i huvudsak att religion och kyrka hålls utanför det politiska livet och nekas inflytande i statliga angelägenheter. Laïcité har sitt ursprung i de historiska förändringarna av religionens och kyrkans roll i samhället och deras förhållande till statsmakten, särskilt förändringarna efter den franska revolutionen 1789.

Laïcité förutsätter en lagfäst reglering av religionsfriheten och omfattar således en organisering av friheter, däribland opinionsfriheten, tankefriheten och den fria utövningen av religion. Vi upplever dessa friheter som möjligheter och för detta behövs ett lagstiftande utrymme. På detta sätt kommer laïcité in i det politiska livet.

Laïcité utgår ifrån att lagen bara kan uppstå genom en kritisk granskning av det mänskliga tänkandet om sig självt. Det är arvet från den filosofiska traditionen som sätter tänkande på första plats. Att vända sig till en annan värld (religiös verklighet) elimineras totalt. Laïcité vilar därför även på en kulturteoretisk grund. Kulturen vars grunder kan härledas ur religionen måste således hitta andra pelare som kan bära den.

Frankrike, kanske mer än andra länder i västvärlden, var tvunget att slåss för friheten från den kyrkliga auktoriteten vilken hade en total kontroll över det politiska och sociala livet. Långt efter att kyrkan makt gradvis eliminerades var religiösa krafter förknippade med monarkin och autokratin och sågs som ett hinder på vägen till demokratin och moderniseringen av samhället. Detta har lett till att det är väldigt lätt för fransmännen att tolka starka religiösa åsikter som ett direkt hot mot friheten och deras sätt att leva. En sådan stark (religiös) symbol som den muslimska slöjan är ett exempel på detta. Unga flickor blev avstängda från skolan eftersom de vägrade att ta av sig slöjorna. En särskild kommitté - Stasi kommittén tillsattes och skulle undersöka vad laïcité innebar i det praktiska livet. Kommittén lade fram en lagproposition som år 2004 trädde i kraft genom lagen om förbud mot att bära iögonenfallande religiösa symboler. Den individuella friheten kommer i Frankrike på andra plats efter statens strikta neutralitet.

Principen om laïcité utkristalliserades under den franska revolutionen 1789 och betydde även slutet för ecklesiastiska privilegier. Universella principer befastes, bland annat tankefriheten och jämlikheten inför lagen. Detta framkommer i Deklarationen om människans och medborgarens rättigheter. Lagarna ur nämnda deklARATION från 1800-talet befriade så småningom staten från dess historiska band med den katolska kyrkan och nya politiska/sociala normer byggdes på grundval av denna republikanska universalism. Genom en ny lag från 1905 separerade staten ytterligare från kyrkan och laïcité stärktes. Vidare tillkom under 1900-talet ständigt nya lagar om familjen och individen och i preamblen till grundlagen 1958 ges

laïcité till och med ett konstitutionellt skydd. Samhället blir mer sekulärt, men laïcité betyder inte att staten besegrar religionen. Snarare är det så att religionen hindras från att ha tillgång till den politiska och administrativa makten samt från påverkan av åsikter. Denna princip om laïcité påverkar fundamentalt det franska samhället.

Detta har problematiserat förhållandet mellan Frankrike och arabländerna med vilka Frankrike haft nära kontakt sedan 150 år, då Frankrike försökte etablera sig i sina "arabiska" kolonier.

Det verkar som att laïcité tolkas olika i olika situationer. Ibland får multikulturalismen företräde, till exempel när intellektuella kretsar tar negativ ställning till Mohammedkarikatyrerna eller när man tvingas leva gömd eftersom man vågade kritisera islam i Frankrike. I andra situationer vinner laïcité, när en kvinna anses uttrycka, genom sin burqa, en radikal politisk ställning och nekans franskt medborgarskap.

Förord

Jag vill tacka min handledare Bengt Lundell för vänlighet, tålamod och stöd. Jag har under arbetets gång haft stor nytta av kontakter med jur. kand. Tobias Andersson och Gabriel Brakhya. Jag vill tacka dem för deras bistånd med textgranskning och rådgivning.

Förkortningar

art.
e.g.
f.ö.
ibid.

artikel
till exempel
författarens översättning
ur samma källa

1 Inledning

Sekularismen är en ständig process som pågår i samhället och således kan en allmängiltig definition av sekularism inte ges. Dock kan man säga att i en sekulär stat påverkas inte det politiska livet av religionen och att staten är neutral i religionsfrågor. Religiositeten är hänvisad till den privata sfären.

I denna uppsats undersöks den franska formen av sekularism, den så kallade laïcité, och ställs frågan om laïcité är en önskvärd princip för en fungerande demokrati eller om den begränsar religionsfriheten¹ på ett sätt som strider mot den enskildas rättigheter.

Även om idén om sekularism uppstod redan på 1000-talet, utvecklades den mer påtagligt sedan 1500-talet. Denna kamp om makt utspelade sig ”endast” mellan staten och den kristna kyrkan (katolicismen, protestantismen). Staten och den kristna kyrkan separerade definitivt i Frankrike år 1905 och sedan dess strävar Frankrike efter att vara ett religiöst neutralt land. Denna neutralitet kompliceras av en relativt ny närvaro av islam i Frankrike och dess starkare religiösa aktivism. Laïcité som sådan begränsar inte religionsfriheten, eftersom den enskilda kan fortfarande fritt välja sin religion. I Frankrike tillämpas ett förbud mot att bära till exempel den muslimska slöjan i offentliga skolor. Detta kan tolkas som att den säregna form av sekularism – laïcité – som Frankrike utvecklat, kan leda till inskränkningar i religionsfriheten.

1.1 Disposition

Jag kommer i det första kapitlet att diskutera historien bakom uppdelningen av makten mellan kyrkan och staten. Genom denna sammanställning av historiskt material illustreras den idéhistoriska utveckling som vi inte kan bortse ifrån om vi vill förstå debatten om statens politiska oberoende från kyrkan i det postmoderna samhället.

I nästa del av mitt arbete kommer jag att analysera Stasi-rapporten vilken låg till grund för att lagen om förbud mot att bära religiösa symboler trädde i kraft år 2004. Jag kommer att kort även behandla den debatt som väcktes i Frankrike tack vare tillsättningen av Stasi-kommittén.

Efterföljande kapitel är ägnat presentationen av religionsfriheten och dess begränsningar i det franska demokratiska samhället och hur religionen tar sig uttryck i det sociala, utbildnings- och institutionella området.² I denna

¹ rättighet att utöva vilken religion man vill utan statsmaktens inblandning (Norstedts Svenska Ordbok, 1999)

² Van Bijsterveld, Sophie C.: “*Freedom of religion: Legal perspectives*”, s. 306

sista del av mitt arbete kommer jag att beskriva religionsfrihetens funktion i den speciella franska kontexten och kommer att med exempel demonstrera att religionsfriheten bara ger vissa garantier på yttrandefrihetens område. Även om det finns en bindande lagstiftning gemensam för hela den Europeiska unionen, har den nationella lagstiftningen angående religionsfriheten tagit olika former i medlemsländerna. Den franska lagen om förbud att bära bl.a. slöja på offentliga platser kritiserades till exempel av FN:s Kommitté för mänskliga rättigheter³. Detta särskilt för inkompatibiliteten med artikel 18⁴ i Förenta Nationernas deklaration om de mänskliga rättigheterna.⁵

I det fjärde kapitlet tar jag upp flera exempel på hur laïcité tolkas av rättstillämpande myndigheter.

Jag kommer att i en avslutande kommentar diskutera religionens och laïcités betydelse i det moderna franska samhället och besvara frågan som varit den röda tråden i hela arbetet, nämligen om laïcité begränsar religionsfriheten i Frankrike. Under namnet av laïcité förbjöds den muslimska slöjan i franska offentliga skolor. Genom förbudet att bära slöja – anser många – motverkar staten den fria utövningen av religionen. Andra påpekar att förbudet är nödvändigt för att staten ska behålla sin neutralitet i religiösa frågor.

1.2 Uppsatsens syfte

Syftet med mitt arbete är att redogöra för den historiska utvecklingen av laïcité och att diskutera de senaste tidens förändringar i synen på laïcité och religionsfriheten i Frankrike.

1.3 Källor och metod

Genom att hänvisa till vetenskapliga uppsatser vill jag presentera den officiella doktrinen samt allmänt gällande principer angående sekularismen, laïcité och den fria religionsutövningen. En del av mitt arbete grundas på historiska fakta och på grundval av dessa källor presenterar jag den idéhistoriska framväxten av laïcité. För att demonstrera den allmänna opinionen hänvisar jag till några åsiktsbildande artiklar som dock inte ska tolkas som faktakällor.

³ *Observations finales du Comité des droits de l'homme* (31 juli 2008)

<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G08/433/57/PDF/G0843357.pdf?OpenElement>

⁴ *Observations finales du Comité des droits de l'homme* (31 juli 2008)

<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G08/433/57/PDF/G0843357.pdf?OpenElement>

⁵ Strzelewicz, W.: *De mänskliga rättigheternas historia*, ss. 245-250

2 Utvecklingen av den sekulära idén

2.1 Inledning

Laïcité är ett juridiskt-politiskt koncept som beskriver separationen mellan den franska republiken och religionen. Lagen om denna separation mellan kyrka och stat trädde i kraft år 1905. Principen om laïcité är dock mycket äldre och har sitt ursprung i en reaktion på reformationen, under 1500-talets första hälft. Denna reaktion antog sin form genom den politiska och vetenskapliga revolutionen i början av 1600-talet.⁶

2.2 Historiska och teoretiska grunder för utveckling av laïcité i Frankrike

2.2.1 Grundläggande förändringar av statens förhållande till kyrkan och religionen

Laïcités grunder, eller det som möjliggjorde att laïcité så småningom skulle få stort genomslag, lades inom kyrkan själv. Kyrkans rätt till den andliga investituren hävdades av munken Hildebrand, när denne blev påve Gregorius VII 1073. Han påstod att ingen världslig furste fick utdela investitur åt någon andlig. Detta skulle innebära att furstarna helt blev utestängda från tillsättningen av kyrkliga ämbeten.⁷ Påven försökte definiera sin och Kyrkans självständighet gentemot den germanska kejsaren. Från och med denna tid kan vi se att den spirituella och den politiska makten separeras.⁸

På 1200-talet återupptäcktes Aristoteles och med honom den politiska idén som byggde på den naturliga ordningen och på rationaliteten. Aristoteles tankar ligger till grund för maktfördelningsläran, där religionen inte ingår.⁹

På slutet av 1600-talet och de religiösa krigen antog de kristna väststaterna principen *cuius regio eius religio*.¹⁰ Det var ett försök att lösa speciella religiösa problem genom en generell politisk princip vid en tid då religionen

⁶ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, ss. 42-43

⁷ <http://www.historiaref.gotland.se/investit.htm>

⁸ <http://www.historiaref.gotland.se/investit.htm>

⁹ <http://www.historiaref.gotland.se/investit.htm>

¹⁰ kungens/kejsarens religion är även undersåtarnas religion, f.ö.

började bli sedd som en intern angelägenhet.¹¹ Separationen var alltså erkänd redan i den medeltida kristendomen, fast den betydde något annat än idag. Detta möjliggjorde att ytterligare organisatoriska principer kunde formuleras. Den medeltida idén om kungens två kroppar (en fysisk kropp och en politisk, metafysisk) ändrades. Staten blev avkristnad och avpersonaliserad. Den politiska statusen kunde skiljas åt från den religiösa tillhörigheten, även om det inte betyder att den första skulle göra sig av med den andra. Staten behövde definiera religionens egen plats samtidigt som man skulle respektera samvetsfriheten.¹²

Under denna period, när staten blev en abstrakt, transcendent makt, oberoende från både suveränen och undersåtar (Hobbes berömda teori), var det möjligt att diskutera om vidden av statens nationella ansvar gentemot samhället som en helhet – utrymmet där subjekt med olika (religiösa) övertygelser och åtaganden levde tillsammans. Det blev naturligt för staten, som numera hade en överordnad funktion men separerad från det sociala livets konkreta mål och separerad även från nationella byråkrater, parlamentariker och domare, att bestämma inte bara om vem som förtjänade (den religiösa) tolerans i detta liv men även om vad (den religiösa) toleransen var.¹³

Denna politiska revolution kännetecknades i Frankrike av att staten fick en större roll, på grund av de tidigare religiösa krigen. Katoliker kunde inte vinna över protestanter, även om de förstnämnda var i majoritet. Katoliker representerade nämligen den ”främmande sidan”, den spanska, som hotade Frankrikes självständighet.¹⁴ Staten hade ingen annan möjlighet än att göra sig av med denna börda genom att placera sig själv ovanför religionerna - och som staten själv påstår – genom sitt direkta förhållande till Gud. I denna situation befinner sig kungen i staten, alltså tillsatt med ”Guds vilja”.¹⁵ De världsliga angelägenheterna och människors frälsning, vilka staten garanterar och dömer i, kräver att kungen underordnar sig de heliga tingen om han inte vill försätta den allmänna ordningen i fara. Staten är en garant för att fred ska råda i landet, samtidigt som staten står på en religiös grund. I denna situation föddes det moderna politiska tänkandet. Politikens växande självständighet sker på grundval av religionens underordnande. Från detta underordnande kommer respekten för olika trosbekännelser och toleransen blir till en princip.¹⁶

¹¹ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 498

¹² Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 498

¹³ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 498

¹⁴ Gauchet, M.: “*La Religion dans la Démocratie*”, s. 43

¹⁵ droit divin, f.ö.

¹⁶ Gauchet, M.: “*La Religion dans la Démocratie*”, s. 45

De franska protestanterna fick år 1589 genom Ediktet i Nantes frihet att utöva sin religion inom ramen för ett katolskt land.¹⁷ Men med tiden devalverades förhållandet mellan kungen och hans tillsättning genom Guds vilja inte bara i Frankrike. År 1685 trädde Ediktet i Nantes ur kraft och på det sättet likviderades kompromissen mellan religionerna. Den engelska Glorious Revolution (1688) hade omskakad tilliten till Guds vilja i sitt val av suveränen. Ludvig den XIV vände sig till den traditionella katolska kyrkan just därför att den var traditionell i sin auktoritet, en auktoritet som ”Guds vilja” inte längre kunde garantera.¹⁸ En stark och långvarig reaktion kom i form av bland annat jansenismen, som påven ställde sig mot i bullan Unigenitus från år 1713.¹⁹ Jansenister hävdade att den påvliga auktoriteten är underordnad den kyrkliga auktoriteten samlad i ett koncilium. Ludvig den XIV besegrade denna rörelse på grund av rädslan att generalstånderna också skulle förklara sig överordnade den kungliga makten. Tack vare den jansenistiska reaktionen stärktes å ena sidan suveränens anspråk på administration i religiösa angelägenheter, å andra sidan bevarades upplysningens princip om att suveräniteten ska tillfalla hela nationen enligt de ”rätta” principerna för administration.²⁰

2.2.2 Abbé Raynals principer för statens förhållande till religionen

År 1770 uttalade abbé Raynal, den franska upplysningsförfattaren och historikern, de ”rätta” principerna angående administration av religiösa angelägenheter. 1) staten är inte skapad för religionen, men religionen är skapad för staten; 2) det allmänna intresset genomsyrar hela staten; 3) endast folket eller den suveräna auktoriteten har rätt att döma om institutioner är i enlighet med det allmänna intresset. Enligt abbé Raynal bör en religions dogmer undersökas eftersom de går mot det allmänna intresset och moralen. Genom att undersöka dem skulle man försäkra sig om att ”de inte chockerar rådande seder och bruk, inte motarbetar den patriotiska andan, inte försvagar mod, industrin, äktenskap och den offentliga sektorn, inte skadar populationen, inte anstiftar fanatism och intolerans, inte delar på familjemedlemmarna, på familjerna i samma stad, på städer i samma kungarike och mellan olika kungariken och inte minskar respekten som kungen och statligt anställda förtjänar”.²¹ Vi kan se här det absoluta underordnandet av religionen.

¹⁷ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 498

¹⁸ Gauchet, M.: “*La Religion dans la Démocratie*”, s. 51

¹⁹ Gauchet, M.: “*La Religion dans la Démocratie*”, ss. 51-52

²⁰ Gauchet, M.: “*La Religion dans la Démocratie*”, s. 52

²¹ Gauchet, M.: “*La Religion dans la Démocratie*”, s. 46

2.3 Utvecklingen av laïcité efter den franska revolutionen

2.3.1 Förhållandet mellan kyrkan och staten efter den franska revolutionen

Efter en franska revolutionen två decennier senare antogs de principer som abbé Raynal formulerat med en modifikation. Tron och dogmer skulle inte undersökas alls. Kyrkan var i staten, staten var inte i kyrkan. Innan 1789 hade den romersk-katolska kyrkan majoriteten i det franska regeringssystemet. Kyrkan hade rätt till att samla tionde från vanliga arbetare, den hade hand om sjukhus och skolor, styrde censuren och ägde 15% av landets mark.²² Revolutionen attackerade den eklestiastiska hierarkin i namn av Liberté, Égalité och Fraternité.²³ Den nya regeringen konfiskerade kyrkans mark och krävde att klerus skulle avlägga ed om att respektera den franska staten framför kyrkans auktoritet.²⁴ Religionen blev definierad som bestående övervägande av personlig tro. Kyrkan, en offentlig del av samhället, framstod som den politiska auktoritetens konkurrent.

2.3.2 Separationen under den postrevolutionära Republiken

Runt år 1800 handlar konflikten inte längre om underordnandet av kyrkan, men om separation av kyrkan från staten. Det betyder att det civila samhället separerar från staten. Under föregående period handlade det om underordnandet av det religiösa till det politiska. En av de mest betydelsefulla förändringarna under 1800-talet var delningen av samhället mellan en renodlad politisk sfär och en civil sfär.²⁵

Revolutionen förde även med sig ett annat resultat: Deklarationen om människans och medborgarens rättigheter. Artikel 10 i deklARATIONEN anger att ingen får vara diskriminerad på grund av sina åsikter, även religiösa, under förutsättningen att dessa åsikter inte stör den allmänna ordningen. Denna bestämmelse är grunden till den moderna principen om sekularism.²⁶

Samhället har således utvecklat en självständighet gentemot staten under 1800-talet. Denna process har starkt präglats främst av historien och då speciellt av det auktoritära arvet från den absolutistiska monarkin. Processen

²² "French Secularism – Laïcité", <http://www.bbc.co.uk/dna/>

²³ Asad, T.: "Trying to Understand French Secularism" in Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 498

²⁴ "French Secularism – Laïcité", <http://www.bbc.co.uk/dna/>

²⁵ "French Secularism – Laïcité", <http://www.bbc.co.uk/dna/>

²⁶ "French Secularism – Laïcité", <http://www.bbc.co.uk/dna/>

har även starkt påverkats av en revolutionär absolutism som under namnet av frihet delade den offentliga och den privata sfären och hade i åtanke att reducera denna frihet till utövandet av de individuella rättigheterna och lämna allt som har anknytning till samhället åt den representativa makten. Slutligen präglades samhället av den katolska traditionen som inte kunde utöva sin makt på annat sätt än som social auktoritet i det offentliga livet.²⁷

Man kom till en kompromiss år 1801, när Napoléon Bonaparte skrev under ett konkordat med påven.²⁸ Kyrkan fick därmed en officiell status och friheten att utöva kulten, men statens överordnande markerades. Jean Baubérot tolkade denna kompromiss som den första tröskeln av sekularisering (laicisation):

”L’Église est consacrée en tant qu’institution socialement prépondérante, au nom de son utilité et de l’objectivité des besoins religieux, tout en étant politiquement subordonnée. Elle passe du dehors au dedans, pourrait-on dire, et c’est en cela que consiste l’effet du seuil: elle perd sa vocation englobante pour devoir se contenter désormais d’un rôle de premier plan à l’intérieur d’une société qu’il ne lui appartient plus de normer dans son ensemble.”²⁹

2.3.3 Separationens betydelse för kyrkan och religionsutövningen

I ett samhälle där det finns en sfär uteslutande sammanställd av individer och en annan sfär – den offentliga – som har monopol på att leda hela kollektivet, är det extremt svårt att skapa en plats åt en institution som kyrkan.³⁰ Det är intressant att jämföra den första separationen som utmynnade från Revolutionen mellan 1794 och 1795 och varade till 1801-års Konkordat med den andra som kom på plats år 1905. Den första försäkrade invånarna om friheten av utövandet av sin religion, men samtidigt förbjöds alla aggregationer och religiösa förbund och även all korrespondens mellan olika samfund. Det civila religiösa samhället skulle hindras från att organisera sig, att ha en hierarki, klerus och egendom, men religionsfriheten erkändes för medborgarna som individer. Den andra

²⁷ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 55

²⁸ ”*French Secularism – Laïcité*”, <http://www.bbc.co.uk/dna/>

²⁹ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 55. ”Kyrkans uppgift är att vara en framstående samhällslig institution på grund av sin nyttighet och för att uppfylla de religiösa behoven, och att vara politiskt underordnad. Kyrkan förflyttas utifrån och in, skulle man kunna säga, och däri finns tröskeeffekten: kyrkan förlorar sin omfattande uppgift för att befinna sig numera på första plats inom och inuti ett samhälle som hon inte längre reglerar i sin helhet.” f.ö.

³⁰ Det var inte mindre svårt för politiska partier eller arbetstagarorganisationer att få status som en organisation. Dessa enheter översteg den atomistiska föreställningen om samhället, men ingick inte riktigt i det allmänna intresset som administrerades av Staten.

separationen handlade om den sociala pluralismen genom att individen gavs frihet att bilda enheter jämte det politiska samhället.³¹

2.3.4 Principen om laïcité i den statliga skolan under den Tredje republiken

Under den Tredje republiken, år 1880, infördes obligatorisk skolgång för barn mellan sex och tretton år. Den nationella utbildningen blev ett medel för spridningen av den positiva humanismen till statens blivande medborgare³² samt deras avlägsnande från den historiska kyrkan. Premiärministern Jules Ferry (1880-1881) försökte att helt eliminera religiös personal från statliga skolor. Émile Combes som var premiärminister mellan åren 1902 och 1905, stängde år 1902 de flesta religiösa skolor i Frankrike.³³ Antagandet av 1905 års lag berodde främst på konflikten mellan ateistiska ministrar och medlemmarna i den katolska kyrkan som var tillåtna att arbeta i skolor och sjukhus.³⁴ Trots att Combes avgick tidigt under 1905, blev lagen antagen senare samma år. Lagen satte officiellt slut på Napoléons Konkordat och införde nya bestämmelser. De viktigaste är: 1) ingen religion ska stödjas av staten, finansiellt eller politiskt, 2) alla har rätt att följa en religion, men ingen är tvungen att göra så, 3) religiös undervisning i skolan är strängt förbjuden, 4) inga religiösa symboler ska placeras på offentliga ställen, kyrkogårdar inbegripet. Många franska historiker ser detta som en lag som privatiserade religionen.³⁵

2.3.5 Franska kolonialismens inflytande

Under samma tid växte sig Frankrike stort genom sin koloniala expansion, ursäktad som ”civiliseringsmission”, som också präglades av det positivistiska nation-byggandet hemma i Frankrike. Antiklerikal utbildning, olika avtal och kompromisser med kyrkan och den imperiala expansionen utomlands var de pelare som laïcité vilade på under den tredje republiken, som var en period avgörande för utformningen av den moderna franska nationalismen.³⁶

Den franska kolonialismen började i Algeriet 1830, omfattade senare Marocko och Tunisien och nådde så småningom ända till Syrien och Libanon. Efter första världskriget fick Frankrike mandatärmakt i dessa två

³¹ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 56

³² ”citizens”

³³ “*French Secularism – Laïcité*”, <http://www.bbc.co.uk/dna/>

³⁴ “*French Secularism – Laïcité*”, <http://www.bbc.co.uk/dna/>

³⁵ “*French Secularism – Laïcité*”, <http://www.bbc.co.uk/dna/>

³⁶ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 499

länder. Algeriet var koloni till 1962, då den franska kolonialmakten avslutades i ett blodigt krig, som definierades genom islam.³⁷

Trots detta lyckades Frankrike att hålla vänskapsförhållanden med arabländerna och har hållit denna linje sedan Charles de Gaulle, François Mitterrand till Jacques Chirac.³⁸

Grunden till denna allians lades av Charles de Gaulle. Han hade bra relation med Egypten, även om det betydde att han var tvungen att bryta det militära och diplomatiska samarbetet med Israel under sexdagarskriget 1967, ett samarbete som existerade sedan 1948.³⁹

Efter den vanhedrande förlusten år 1870 mot Preussen försökte vissa införa en ”fransk islam”. Stora orientalister som Louis Massignon försökte definiera en ”fransk islamisk politik” och emancipera muslimer inom det franska imperiet.⁴⁰ Det var republiken som skulle bestämma om vem som var värd att bli emanciperad och hur och det innebar även att republiken förmedlade till dessa utvalda sin *laïcité*. Islam var tillsammans med katolicismen, protestantismen och judendomen berättigad till statliga medel för att grunda skolor, men islam skilde sig från de tre genom att vara erkänd endast i en del av Frankrike: i Algeriet.⁴¹

2.3.6 Framväxten av *laïcité* i den sekulära franska staten

Trots att sekulariseringsprocessen och kampen med den katolska kyrkan pågick i Frankrike sedan många århundraden tillbaka, används ordet ”*laïcité*” bara sedan 1870-talet, när det Andra kejsarriket blev ersatt med den Tredje republiken. Den Tredje republiken mötte då ett land delat mellan två läger. Det första krävde att en romantisk ”tradition” av katolsk börd skulle införas i det traditionella Frankrike, vilken sedan skulle överföras till blivande generationer. Det andra kunde beskrivas som ”staten-nationen”,⁴² en politisk nation grundad under revolutionen. Det första Frankrike hade sina kungar från Gud och delvis från Rom och den andra, nya, moderna Frankrike, byggdes som en autonom politisk nation.⁴³

Under kampen mellan dessa två läger behövde republikaner utveckla en ideologi som skulle ersätta katolsk moral och som skulle sprida ett ideal om den sekulära medborgaren över hela landet. I den allmänna, offentliga

³⁷ <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html>

³⁸ <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html>

³⁹ <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html>

⁴⁰ Laurens, H.: ”*Les Arabes et nous*”, Le Nouvel Observateur, den 19-26 augusti 2004

⁴¹ Asad, T.: ”*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: ”*Political Theologies*”, s. 499

⁴² *État-nation*, f.ö.

⁴³ Jansen, Y.: ”*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: ”*Political Theologies*”, s. 477

skolan skulle medborgarna lära sig att genom den nyinförda allmänna rösträtten inte stödja en auktoritär (katolsk) regim. Det var nödvändigt att lära medborgarna den ”republikanska kulturen”. Tack vare detta fick laïcité en dimension som lever kvar än idag. Den har inte mycket att göra med religionsfriheten, utan försöker att ersätta underlydnad för religion och tradition med demokratisk lojalitet och medborgerlig sammanhållning. Ett starkt symboliskt motsatsförhållande lades mellan den religiösa tillhörigheten och medborgarskapsfriheten.⁴⁴ Denna form av byggande av en gemensam kultur tar inte hänsyn till eventuella diskrepanser mellan olika sorters uppfattningar av liberalt medborgarskap och skapar därmed olikheter.⁴⁵

Med hänsyn till detta ständiga dilemma var en av de stora utmaningarna i perioden mellan 1875 och första världskriget att hitta ett sätt för det civila samhället att uttrycka sig och självstrukturera sig. Denna idé sätter hela den politiska kroppen i arbete. Det räckte inte bara med nya skollagar 1881-1882. Staten var också tvungen att tänka om för att skapa pluralism i det civila samhället ovanför dess individuella olikhet. Den nya organisering som därmed läggs i det civila samhällets händer är dock starkt präglad av den offentliga sfärens överordnande.⁴⁶ Fransmännen skapade nya lagar om arbetstagarorganisationer år 1884, lagen om associationer år 1901 och sedan lagen om separationen mellan kyrkan och staten år 1905. Dessa nya grupperingar med gemensamma intressen eller tankar gjorde sig mer och mer självständiga och utformade till slut självständiga kollektiv, mäktiga samhälls auktoriteter med egen legitimitet. Man bevittnade en global förändring av den kollektiva logiken.⁴⁷ Men denna demokrati som kom att kallas för *République* är speciell för Frankrike. Det finns två starka axlar inom den: den legislativa makten med folkviljan på ena sidan och den exekutiva makten med statsintresset på den andra.⁴⁸

2.3.7 Sammanfattning och konsekvenser av den historiska utvecklingen av laïcité

Franska revolutionen förde den gamla traditionen om den statliga auktoriteten vidare. Det visade sig att förnyelse av den gamla absolutistiska makten kunde genomföras i namnet av den nya legitima nationen. Den religiösa frågan – eller egentligen laïcité – spelade huvudrollen. Separationen mellan kyrkan och staten skulle inte ha kunnat äga rum om inte en omdistribution av en överordnad princip på en ny auktoritet hade skett. Det var omöjligt att reducera en gammal inarbetad institution till en samhällsmakt bland alla andra utan att vidarebefordra medel till den politiska auktoriteten för att poängtera betydelsen av att dennes beslut var de

⁴⁴ Jansen, Y.: ”Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: ”Political Theologies”, s. 477

⁴⁵ Jansen, Y.: ”Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: ”Political Theologies”, s. 480

⁴⁶ Gauchet, M.: ”La Religion dans la Démocratie”, ss. 59-60

⁴⁷ Gauchet, M.: ”La Religion dans la Démocratie”, s. 56

⁴⁸ Gauchet, M.: ”La Religion dans la Démocratie”, s. 56

ultimata bland andra samhällskrafter. Detta är dock besvärligt om man inte vill krocka med majoritetsövertygelsen eller att överstiga den religiösa neutralitetens gränser.⁴⁹

Kyrkans separation från staten betyder att staten tar över den moraliska och utbildande rollen och detta på en mer universell nivå. Att staten är separerad från kyrkan betyder inte att staten är likgiltig inför religionen. Moralerna är det starkaste kriteriet enligt vilket staten bedömer en lagstiftning som är oberoende av all religion och låter alla kulturer att utveckla sig fritt inuti staten, om de inte inkräktar på den offentliga sfären eller försöker konkurrera med den offentliga auktoriteten.⁵⁰

Denna separation får inte vara endast extern. Man måste leta inom olika religiösa begrepp efter den moraliska realitet som döljs i dem. Man måste befria dessa moraliska grunder, undersöka vad de består av och uttrycka dem i ett rationellt språk. Att göra sig av med religionen skulle bara leda till en försvagad och fattig moral. Man måste ersätta de religiösa begrepp som så länge tjänade som de viktigaste moraliska idéernas spridare med rationella icke-religiösa alternativ.⁵¹

Målet var att staten på ett högre plan skulle omfatta alla religioner utan att beskära dem samtidigt som detta högre plan skulle vara helt accepterat av alla religioner.⁵² Det är här som vi kan se att den franska lösningen inte har något att göra med en "civil religion". Vi kan jämföra med det amerikanska exemplet, där den civila religionen är en översättning av den minsta gemensamma kristna grund i ett civilt samhälle till den offentliga sfären.⁵³ På det sättet elimineras konfessionella skillnader. Separationen av religioner från staten är bestämd på grundval av mängden av religiösa tillhörigheter, men dessa samarbetar med en auktoritet som använder sig av deras gemensamma grund och förblir "A Nation under God".⁵⁴ I Frankrike är situationen annorlunda. Staten är inte separerad från religiösa tillhörigheter, men från religionen själv. Det gäller att hitta ett icke-religiöst alternativ till religionen, dit religionen skulle höra.⁵⁵ Amerikansk liberalism skiljer sig från fransk republikanism. I liberalismen räknar man med Gud i politiken, i republiken är Gud en republikansk dygd.⁵⁶

Skolan hade en väldigt viktig roll för att republiken, som stod ovan- och utanför den konfessionella tillhörigheten, skulle accepteras bland folket. Skolans enorma möjligheter att övertyga medborgarna hjälpte till att installera en autonom världslig auktoritet. I skolan fick man höra om bland annat två saker: kulten av nationen och framtidshoppet. Man lärde sig om den heliga skuld man hade till sitt land och om kollektivets överordnande.

⁴⁹ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", ss. 64-66

⁵⁰ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", ss. 64-66

⁵¹ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", ss. 67

⁵² Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 70

⁵³ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 69

⁵⁴ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 69

⁵⁵ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 69

⁵⁶ Brown, Ch. in Kymlicka, Sullivan: "The Globalisation of Ethics", s.151

Skolan var ett laboratorium för framtiden. Samtidigt förhöjdes den politiska auktoriteten och den demokratiska makten för republiken genom att olika religiösa trosuppfattningar privatiserades. Den politiska friheten stärkte sin metafysiska betydelse som ”människors makt att kollektivt bestämma om sitt öde”. Staten hade vunnit den intellektuella, moraliska och spirituella legitimiteten.⁵⁷

Kyrkan behöll sin dogmatiska anda och idealen om den absoluta makten. Drömmen om att dominera på det andliga området och att behålla monopolet om rätten och plikten gjorde kyrkan till ett verkligt heteronomt parti. Kyrkan var ett autonomiprojekt. Dess mål var att människor skulle få gå in i den som i ett samhälle (som byggde på kyrkans principer) och leva i enlighet med kyrkan och med kyrkans mål i sikte på en kollektiv nivå.⁵⁸

2.3.8 En demokratisk neutralitet efter separationen mellan kyrkan och staten

Den franska staten hade alltså separerat inte bara från kyrkan, utan från religionen. Staten fick en total självständighet, men den troende är inte på något sätt hindrad att kultivera sin relation till himmelen om han så önskar.⁵⁹ Absorptionen av religionerna i demokratin, speciellt av den katolska, har också inneburit en tyst förändring av trons innehåll, eftersom frihetens betydelse förändrades (från en kollektiv mentalitet till ett individuellt val), statens roll växte och medborgarrollen höjde sin dignitet. Politiken ställde sig på religionens nivå.⁶⁰

Vi kan se hur långt från detta stadium vi befinner oss nu. Idén om republiken som baseras på det absolutistiska arvet har försvunnit. Begreppet laïcité är totalförändrat⁶¹ och med det även laïcités teoretiska grund.

2.3.8.1 Laïcités moderna teoretiska grund

Émile Durkheim, den första professorn i pedagogik vid Sorbonne, var känslig för medlingen mellan den republikanska moraliteten och det religiösa arvet och försökte göra de ärvda förebilderna mindre inflytelserika. Bland dessa förebilder fanns till exempel Victor Hugo, 1800-talets antiklerikala pedagogikens hjälte, Jeanne d'Arc, Kants moralfilosofi, plikt, den moraliska lagen och eviga principer. Durkheim tyckte att den republikanska moralen inte helt och hållet kom ifrån en idealisk, universell

⁵⁷ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 71

⁵⁸ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 72

⁵⁹ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 83

⁶⁰ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 85

⁶¹ Gauchet, M.: ”*La Religion dans la Démocratie*”, s. 86

men icke-existerande rationalitet.⁶² Han översatte Kants idé om att rationalitet producerar den moraliska lagen i en annan idé – att lagen är en produkt av det kollektiva arbetet.⁶³

Immanuel Kants moral innebär å ena sidan att lagen bör vara producerad av rationaliteten. I denna mening är lagen given till subjektet och inte tillverkad av subjektet: det är heteronomi. Å andra sidan, moralen innebär att subjektet ger sig lagen: det är autonomi. Durkheim förklarar denna Kants antinomi, men resultatet blir att en annan idé föds. Inom autonomin befinner sig Durkheim nära Kant och säger att viljan inte kan vara fullt moralisk om den inte är autonom, om den passivt tar emot lagen som den inte själv stiftade. Men Durkheim skiljer sig från Kant angående idén om heteronomi. Heteronomi betyder att moraliteten är en produkt av kollektivet, vi tar emot den mycket mer än vi skapar den.⁶⁴ Det är inte den rena rationaliteten som föregår subjektet, utan kollektivet. Med detta argument gör Durkheim Kants moralbegrepp ”sociologiskt transcendent”.⁶⁵ Därför är det viktigt att tänka på vad människor har ärvt genom religion, som en transcendent moral som blivit moraliska principer. Dessa moraliska principer som vi hittills kunde lära oss endast genom religiösa allegorier, måste vi upptäcka och uttrycka i ett rationellt språk.⁶⁶

Durkheim betraktar arvet från det religiösa förflutna som en nödvändig grund för moraliska krafter. Autonomi betyder inte att vi bortkastar det religiösa arvet. Vad vi istället behöver är en översättning av konkret utvecklade historiska moraliska krafter som religionerna bär med sig.⁶⁷

2.3.9 Den liberala vågen och den moderna tidens förändringar

Den förändring som skedde på 70-talet var väldigt markant, speciellt eftersom den kom efter ”Trente Glorieuses”⁶⁸, då Frankrike var en förebild för så många andra länder. Mellan slutet av andra världskriget och fram till 70-talet fick den franska sekularismen stå tryggt utan stora utmaningar.⁶⁹ Men på 70-talet återvänder man till de liberala vägar som man trodde var bortglömda. Fenomenet är känt i sin marknadsekonomiska aspekt⁷⁰ och använder sig av de nya tekniska och teknologiska system som skapar nya sätt att vara och att interagera med andra. Den franska ekonomin växte på 60-talet och regeringen använde sig av immigrationen för att lösa bristen på

⁶² ”reason”

⁶³ Jansen, Y.: ”Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: ”Political Theologies”, s. 487

⁶⁴ Durkheim, É.: ”Éducation morale”, s. 123

⁶⁵ kollektivt skapande genomsyrar hela samhället

⁶⁶ Jansen, Y.: ”Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: ”Political Theologies”, s. 488

⁶⁷ Jansen, Y.: ”Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: ”Political Theologies”, s. 488

⁶⁸ de 30 framgångsrika åren efter Andra världskriget

⁶⁹ ”French Secularism – Laïcité”, <http://www.bbc.co.uk/dna/>

⁷⁰ Gauchet, M.: ”La Religion dans la Démocratie”, s. 90

arbetskraft. Det var främst arbetare från gamla franska kolonier, Algerier, Tunisier och Marockaner. De fick visum men inte franskt medborgarskap.⁷¹

Samtidigt individualiserar sig samhället och kräver individuella rättigheter.⁷² Det råder ingen tvekan om att staten har spelat en stor roll i denna individualiseringsprocess. Staten stod bakom individerna vilket ledde till att familjens och diverse gemenskapers skyddande roll försvagades. Den kollektiva organisationen förlorade sympatier och individen stärktes. Man förlorade eller lade mindre hopp till den politiska makten. Individualiseringen påverkade alla områden i samhället. Vi kan här prata om en antropologisk reorientering.⁷³

Demokratin har tagit en ny form. Tyngdpunkten har förflyttats från medborgarsamhället i sin helhet till att garantera de individuella rättigheterna. Man intresserar sig mindre för majoriteternas politiska maktverktyg och orienterar sig mot minoriteter istället. Förhållandet mellan samhället och staten förändras radikalt. Den republikanska staten ser sig själv inte längre som ett alternativ till religionen. Den katolska kyrkan har gett upp sina anspråk på att utgöra den normativa makten⁷⁴ i samhället. Staten blev neutral gentemot ett samhälle som för gott accepterar sin självorganiserande pluralism.⁷⁵ Genom den statliga sfären etablerar sig den civila sfärens frihet. Idag är det just denna konstellation som ifrågasätts⁷⁶ i Frankrike genom flera andra kulturers närvaro.

Asad menar i sin artikel att den franska sekulära staten håller sig i viss mening till principen *cuius regio eius religio*, även om den förnekar all religiös inblandning och regerar över ett högst icke-religiöst samhälle.⁷⁷ Det betyder inte att endast ha en religion eller att förbjuda en viss religion utan det är existensen av den absoluta makten – den suveräna staten – som kommer från en abstrakt källa och har en enda politisk uppgift: att på ett världsligt sätt ta hand om sitt folk utan hänsyn till folkets tro. Staten är nu en transcendent och samtidigt representativ agent. Man kan prata om att principen om en suveränitet oberoende av någon högre makt är född.⁷⁸

⁷¹ "French Secularism – Laïcité", <http://www.bbc.co.uk/dna/>

⁷² Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 93

⁷³ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 95

⁷⁴ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", ss. 98-99

⁷⁵ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 99

⁷⁶ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", s. 100

⁷⁷ G. Davie citerar en undersökning från 1990 angående religiös tro från europeiska västländer. 57% av fransmän tror på Gud (endast Sverige ligger under med 45%) och 50% tror på själen (endast Danmark ligger under med 47%).

⁷⁸ Asad, T.: "Trying to Understand French Secularism" in Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 499

3 Stasi-rapporten och dess följder

3.1 Bakgrund till Stasi-rapporten

I juli 2003 tillsatte den franska presidenten en kommitté med kända franska filosofer, jurister, sociologer, historiker och pedagoger, med kristdemokraten Bernard Stasi i ledningen, för att utreda situationen kring förbudet mot att bära slöja⁷⁹ i statliga skolor. Två döttrar till en ateistisk far av judisk börd i Aubervilliers, Paris, vägrade nämligen ta av sig slöjorna i skolan och blev då tillsagda att gå hem. Deras far, jurist vid en antidiskriminerings-organisation, tyckte inte själv om sina döttrars beslut, men kämpade för deras rätt att bära slöja. Till slut framställde kommittén den så kallade Stasi-rapporten som redefinierade *laïcité* och till den franska regeringen presenterade ett lagförslag om förbud mot användningen av ”iögonfallande religiösa symboler”⁸⁰ i statliga skolor.⁸¹ Rapporten uppmärksammade även andra företeelser, som muslimska kvinnors vägran att bli undersökta av manliga läkare, muslimska elevers vägran att delta i gymnastiklektioner, muslimska elevers samt deras föräldrars vägran att acceptera kvinnliga lärares auktoritet eller muslimska elevers vägran att delta i lektioner om förintelsen. Vidare omnämns den generella ökningen av antisemitismen, ökningen av ett grupptänkande i allmänhet och trycket på speciellt unga flickor att definiera sig som medlemmar av en ”annan” samhällsgrupp. Även om det inte omnämns, utgör terroristdåden den 11 september 2001 en grund för att värdesätta ”laïcité” på nytt.⁸²

Stasi-kommittén försökte besvara dessa utmaningar genom att ompröva *laïcité*, pluralism och deras kompatibilitet och gränser. Kommittén ville inte fortsätta att bygga på revolutionens arv och fördöma mångfald i samhället, den ville hitta en gemensam grund på vilken man skulle kunna leva tillsammans i mångfalden. Rapporten är ett av de mest pluralistiska dokumenten inom franska officiella kretsar. Kommittén föreslog att man genom en ändrad skolplan i större omfattning skulle uppmärksamma invandrarnas historia, kolonialtidens historia och det ”religiösa faktumet”.⁸³

3.2 Stasi-rapportens överväganden

⁷⁹ le voile, f.ö.

⁸⁰ conspicuous religious signs, f.ö. (signes religieux ostensibles)

⁸¹ Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: *Political Theologies*, s.481

⁸² Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: *Political Theologies*, s.481

⁸³ Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: *Political Theologies*, s.482

Genom förbudet mot ”conspicuous religious signs” har dock kommittén lyckats att istället skapa ett undantag i denna mångkulturella attityd, och dessutom påpekat hur djupt problematisk den etno-religiösa pluralismen fortfarande är i det franska samhället. Kommittén kom med följande förklaring: förbudet strider inte mot pluralismen, men det gör motstånd mot ”communitarianism”⁸⁴ som försöker skapa juridiska eller politiska gränser mellan etniska eller religiösa grupper inom Frankrike samt mot utövandet av en aggressiv proselytism.⁸⁵ Idag innebär alltså laïcité inte bara statens neutralitet och separation mellan kyrkan och staten. Den står även för skydd av den individuella samvets- och religionsfriheten mot all sorts proselytism. Här lämnar vi det bipolära förhållandet mellan stat och individ och ersätter det med en triangulär struktur mellan individ, samhälle och stat. Den handlar inte bara om den negativa rättigheten – att staten inte ska blanda sig i det individuella medvetandet, men också om den positiva rättigheten – att skyddas av staten mot ”skyldigheten att tillhöra”.⁸⁶ Individerna åläggs denna plikt genom gemenskaper som vill hindra sina medlemmar att absorberas av det allmänna individuella medborgarskapet. Slöjan har blivit en symbol för denna kamp.⁸⁷ Den har blivit ett tecken för segregationistisk ”communitarianism” eller för en politisk islam.⁸⁸ Slöjan är inte längre sedd som ett uttryck för en privat och individuell muslimsk tro.⁸⁹

Skyldigheten att tillhöra gör att muslimska flickor inte väljer slöjan själva, flickorna är tvingade att bära den av samhället de tillhör. Majoriteten av dem kommer från förorterna, där ghetton har funnits sedan länge och där ”communitarianism” är som starkast. Om dessa flickor väljer att inte bära slöja, blir de trakasserade, exkluderade ur sitt samhälle, ofta även kallade för horor, skamlösa kvinnor osv. Vissa flickor fick bara intervjuas bakom stängda dörrar, eftersom det skulle vara farligt för dem att prata om sina erfarenheter offentligt.

3.3 Kritik mot Stasi-rapporten

Det mest paradoxala påståendet i Stasi-rapporten är att det numera är slöjan och inte staten som förser flickorna med det effektiva skyddet⁹⁰, genom att markera tillhörigheten till viss samhällsgemenskap. Istället för att skapa fler möjligheter för kvinnorna att delta i ett bredare samhälle utsatte man detta deltagande för risk genom att förbjuda slöjan i skolan.⁹¹

⁸⁴ communautarisme

⁸⁵ prosélytisme aggréssif, aggressive proselytism, f.ö.

⁸⁶ duty to belong, devoir d'appartenance, f.ö.

⁸⁷ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 482

⁸⁸ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 483

⁸⁹ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 483

⁹⁰ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 482

⁹¹ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 483

Trots att kommittén distanserar sig från det klassiska politiskt-filosofiska revolutionära arvet, som försvarade det sociala samhällets enhetlighet och uppfattade olikheter som hot, godkänner Stasi-rapporten i praktiken inte mångfalden (slöjan förbjuds), kulturella rättigheter eller bevarandet av kulturen, minnen eller tron. Minoritetsrättigheter ställs åt sidan.⁹² Olikheter accepteras endast därför att de är oundvikliga. Mångfald kan - enligt rapporten - lätt omvandlas till fanatism, förtryck och utanförskap.

Rapporten tar för givet att människan kan göra sig fri från sitt arv och sin tradition så fort hon stiger över skolans tröskel⁹³, att hon individuellt och kritiskt kan titta på sin kulturella och andliga ram utan att vara påverkad av den. Här finns en gammal binär gränsdragning mellan tradition och tillhörighet å ena sidan och den individuella friheten å den andra. Tillhörighet kännetecknas traditionellt av underordnande. Det finns inget mellan det individuella valet och underordnandet. Alltså kan man undvika fanatismen genom att göra individuella val (till exempel genom att välja slöjan). Men dessa individuella val i religiösa frågor begränsas i stor omfattning av staten⁹⁴ genom den praktiska tillämpningen av principen om laïcité. Eftersom religionen har en sådan betydelse för den sekulära republiken, använder sig republiken av sin slutliga auktoritet för att till exempel bestämma om en viss symbol har en "religiös" innebörd. Denna auktoritet borde användas endast om det handlar om symboler på offentliga platser. Skillnaden mellan offentliga och privata platser är dock en konstruktion av staten, och det ligger i republikens makt att definiera "offentliga platser".⁹⁵

Man kan invända att rapporten inte är kompatibel med den moderata liberala synen på den "förnuftiga mångfalden i ett bra liv".⁹⁶ Rapportens uttalanden om att individerna i ett sekulärt samhälle ska ha möjlighet att distansera sig från sin tradition kan kritiseras för att vara förenklande. Man kan ifrågasätta om det finns ett "antingen- eller-val" mellan att ta ett kritiskt avstånd från sin tradition och att underordna sig sin tillhörighet.⁹⁷

Denna ståndpunkt om hur individer bör förhålla sig till sitt arv och sin tradition är högst relevant för muslimer i Frankrike. Stasi-kommittén tolkar rätten att bära slöja i statliga skolor i Frankrike inte som en pre-modern traditionalism men som en politisk-religiös handling, en reaktion på moderniteten. Angående islam pratar inte kommittén om en *möjlighet* att distansera sig från sin tradition, utan om *viljan* att göra så. Kommittén reflekterar inte över utvecklingen i sin "tolkning" av vad det innebär att bära slöja. I början var det ett uttryck för den pre-moderna traditionalismen, men i det postmoderna samhället betyder den enligt kommittén att man inte vill

⁹² Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 484

⁹³ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 486

⁹⁴ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 485

⁹⁵ Asad, T.: "Trying to Understand French Secularism" in Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 500

⁹⁶ the "reasonable pluralism of the good life" (f.ö.)

⁹⁷ Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", s. 485

ta avstånd från sin konstruerade och ”påtvungade” tradition.⁹⁸ I den normativa förklaringen angående laïcités innebörd, hänvisar Stasi-kommittén till traditionen i stället för en politisk-religiös identitetsproblematik, kopplar ihop traditionell religion med specifika former av politisk religion och faller tillbaka till den allmänna misstron mot religionen.⁹⁹

Att bära slöja tolkas i postmoderna identitetstermer som att man inte kan distansera sig från sin tradition. Men för både religiösa och icke-religiösa personer är momenten autonomi, att vara definierad genom sig själv, och heteronomi, att vara definierad genom en delvis transcendent tradition, alltid beroende av varandra. Den ideologiska debatten har sin grund i att vi betraktar de ”moderna” fransmännen som kapabla att ta avstånd från sina traditioner ”rationellt”, medan när andra försöker sig på det och delvis konstruerar och transformerar sin tradition, uppfattar vi det som att de förstör sin kulturella identitet, om inte värre.¹⁰⁰

3.4 Andra synpunkter på Stasi-rapporten

Filosofen Cathérine Kintzler formulerade nyligen den republikanska idén om den offentliga skolan som ett ställe som elever går till inte som konsumenter eller för att åtnjuta sina rättigheter, men som ett ställe där eleverna konstituerar sig som subjekt.¹⁰¹ Det betyder att eleverna ges möjlighet – men de är också tvungna – att ta avstånd från icke-rationella, sociala och religiösa former av tillhörighet. Eleverna bör vara uppmuntrade till att kritiskt överväga olika världsåskådningar utan att behöva bestämma sig att anta en av dessa själv. Eleverna är inte ”färdiga i sin frihet” och skolan är en institution som producerar friheten.¹⁰²

Stasi-kommittén gav en liknande definition på vad laïcité borde medföra i den offentliga skolan, och lägger till processen att utvecklas till ”medborgare”:

*”À l'école de la République sont accueillis non de simples usagers, mais des élèves destinés à devenir des citoyens éclairés. ... /L'école/ doit favoriser une mise à distance par rapport au monde réel pour en permettre l'apprentissage”.*¹⁰³

⁹⁸ Jansen, Y.: “Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “Political Theologies”, s. 485

⁹⁹ Jansen, Y.: “Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “Political Theologies”, s. 485

¹⁰⁰ Jansen, Y.: “Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “Political Theologies”, s. 485

¹⁰¹ Kintzler, C.: ”La Tolérance, la laïcité et l'école”, Le Nouvel Observateur, Juli 17-23, 2003, s. 63

¹⁰² Jansen, Y.: “Laïcité” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “Political Theologies”, s.486

¹⁰³ “At the school of the Republic we do not welcome simple users but pupils destined to become enlightened citizens. ... /The school/ must encourage a distancing from the real world, to permit its being learnt.”

Man kan kritisera Kintzler och Stasi-kommittén för att de antar att övergången från tillhörighet¹⁰⁴ till självtänkande¹⁰⁵ är någonting oproblemiskt som vi kan bestämma över när vi går in i skolbyggnaden.

Stasi-kommittén framställde ett lagförslag som antogs i parlamentet och lagen om förbud mot iögonfallande religiösa symboler trädde i kraft den 15 mars 2004.

3.5 Lagen om förbud mot iögonfallande religiösa symboler

Den 15 mars 2004 framröstades lagen om förbud mot att bära « iögonfallande » religiösa symboler.¹⁰⁶ Denna lag infördes i Code de l'éducation (article L. 145-5-1 du Code de l'éducation). Förbudet gäller endast i statliga skolor, privata skolor omfattas inte. Detta kritiserar av elevernas föräldrar (Fédération des conseils de parents d'élèves) eftersom det enligt dem skapar två sorters laïcité. Förbudet gäller även anställda inom skolan och den offentliga sektorn. Föräldrarna som hämtar sina barn i skolan är fria att vara beslöjade, om de inte stör den allmänna ordningen.¹⁰⁷

Man har velat inkludera, under slöjförbudet, även föräldrar som har en så kallad frivillig mission inom skolan. Även om gränsdragningen är hårfin, omfattas inte dessa föräldrar, eftersom de inte är betraktade som statligt anställda. Fédération des conseils de parents d'élèves menar även att lagen endast är tillämplig på eleverna. Om man skulle tillämpa förbudet på föräldrarna som frivilligt hjälper till i skolan, skulle det kunna tyda på diskriminering på grund av religion.¹⁰⁸

Den franska lagen erkändes av Europadomstolen i december 2008. Enligt domstolen är laïcité en grundlagsprincip, republikens grundval. Hela befolkningen tillhör den och dess skydd är av högsta intresse, speciellt i skolan.¹⁰⁹

Två unga fransyskor blev avstängda från sin skola i Flers i februari 1999, eftersom de vägrade att ta av sig slöjan under gymnastiklektionen. De fick efteråt fortsätta med utbildningen per korrespondens. De överklagade

¹⁰⁴ "appartenance"

¹⁰⁵ "autoconstitution"

¹⁰⁶ « manifestant ostensiblement une appartenance religieuse »

¹⁰⁷ <http://www.awid.org/fre/Enjeux-et-Analyses/Library/Port-du-voile-a-l-ecole-la-Cour-europeenne-des-droits-de-l-homme-deboute-deux-Francaises>

¹⁰⁸ <http://www.awid.org/fre/Enjeux-et-Analyses/Library/Port-du-voile-a-l-ecole-la-Cour-europeenne-des-droits-de-l-homme-deboute-deux-Francaises>

¹⁰⁹ <http://www.awid.org/fre/Enjeux-et-Analyses/Library/Port-du-voile-a-l-ecole-la-Cour-europeenne-des-droits-de-l-homme-deboute-deux-Francaises>

beslutet, men fick aldrig gehör i franska administrativa domstolar. Till slut vände de sig till Europadomstolen i Strasbourg och hävdade att uteslutningen stred mot religionsfriheten enligt artikel 9 i Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna (som garanterar rätten till tanke-, samvets- och religionsfrihet) och artikel 2 i konventionens första tilläggsprotokoll (rätt till undervisning).¹¹⁰

Domstolen i Strasbourg uttalade att förbudet mot att bära slöja var lagstadgat och dess syfte var att bevara laïcité i skolmiljön. I Frankrike liksom i Turkiet och i Schweiz är laïcité en princip som åtnjuter grundlagsskydd. Laïcités bevarande står på första plats, särskilt i skolan. Domstolen konstaterade att uteslutningen från undervisningen inte var oproportionerlig, eftersom eleverna hade möjligheten att fortsätta sina studier per korrespondens. Enligt domarna har hänsyn tagits till elevernas religiösa övertygelse och skyddet av fri- och rättigheter och den allmänna ordningen har tillämpats.¹¹¹

3.6 Debatten i och utanför Frankrike

Laïcité inom skolan ska garantera elevernas tankefrihet och också en miljö, där blivande vuxna medborgare skyddas från påtryckningar av alla sorter, filosofiska, religiösa eller populistiska. Med detta mål i sikte har elevernas yttrandefrihet blivit begränsad i mitten på 90-talet, då en debatt angående den muslimska slöjan har väckt stort intresse.

Det mest fascinerande angående debatten om lagen om förbudet av slöjan var att både de som stödde lagen och de som var emot gjorde detta i laïciténs namn. En av de grundläggande frågorna var om inte laïcité behöver få en mer liberal form i början av det nya millenniet. Lagen skulle skapa balans mellan den franska republikens två grundläggande principer: frihet och jämlikhet.

Enligt Redeker, debattör och professor i filosofi, är det mer stötande mot allmän ordning i fall man tillåter slöja på gatan än om man förbjuder stringtrosor på allmän strand i Paris-Plages. Detta förbud vittnar om att våra hjärnor påverkas av den muslimska synen på kvinnan och mer eller mindre medvetet underställer sig det muslimska diktatet.¹¹²

Såsom det var under kommunismen, befinner sig Europa nu under en ideologisk bevakning igen. Tidigare kom den från Moskva och idag ifrån

¹¹⁰ <http://www.awid.org/fre/Enjeux-et-Analyses/Library/Port-du-voile-a-l-ecole-la-Cour-europeenne-des-droits-de-l-homme-deboute-deux-Francaises>

¹¹¹ <http://www.awid.org/fre/Enjeux-et-Analyses/Library/Port-du-voile-a-l-ecole-la-Cour-europeenne-des-droits-de-l-homme-deboute-deux-Francaises>

¹¹² Redeker, R.: "Face aux intimidations islamistes, que doit faire le monde libre?", den 19 september 2006 i Le Figaro

Mecka! Idag blir man bannlyst för islamofobi såsom igår för antikommunism.¹¹³

Debatten om laïcité har i huvuddrag två delar, dels begreppet tillhörighet och dels begreppet frihet. Olivier Roy, ledande forskare inom islam, är kritisk till att man studerar islam inom ramen för laïcité eller inom ramen för multikulturalismen. Enligt Roy antar både laïcité och multikulturalismen att islamiska gemenskaper existerar eller bidrar till deras utformning. Han betraktar laïcité som en republikens ideologi som är ”besatt av det religiösa” och ”fascinerad av monarkin”.¹¹⁴ Laïcité stödjer islams anspråk på synlighet inom den offentliga sfären och gör på det sättet sociala religiösa identiteter till politiska. Multikulturalismen å andra sidan kopplar islam till invandrarnas ursprungskultur och tenderar till att ge makt till en konservativ elit som låtsas representera hela den etno-religiösa gruppen.¹¹⁵ Denna elit representerar dessutom endast dem som explicit har förklarat sig vara medlemmar i dessa grupper.

Roy menar att den offentliga islam inte är den traditionella, ärvd ursprungligen från invandrarkulturer. Enligt Roy är det en bredare religiös återkomst i en värld av globalisering, som vi även kan se inom kristendomen och hinduismen. I västvärlden blev islam en minoritetsreligion och blev tvungen att erkänna ett sekulärt samhälle utanför religionen. Den nya, globaliserade neo-fundamentalistiska islam, skär bort alla kopplingar till specifika kulturer (eller stater) för att hitta, den ”rena” universella religiösa gemenskapen, *ummah*.¹¹⁶ Andra och tredje generationens invandrare känner sig attraherade av denna form av islam, eftersom de kan använda den som en ursäkt för den ”rotlöshet” eller ”dekulturation” som invandringen¹¹⁷ resulterat i. Global-islam är alltså kopplad till de individualiseringsprocesser som krävs av individer som befinner sig i västerländska kulturer. Nya media som Internet tjänar denna nya religion utan territorium perfekt. Att vara muslim, precis som att förespråka någon annan tro, har blivit en valangelägenhet och de som väljer att göra tron till ett grundelement för sin identitet borde betraktas som ”återfödda” som muslimer istället för muslimer i någon kulturell (etnisk) betydelse. Roy uppfattar sekularisering som en radikal individualisering av religionen, som bryter totalt med traditionen och tillhörigheten.¹¹⁸

Argument som media använde sig av angående affären med den muslimska slöjan hade inte så mycket att göra med tolerans av muslimer i ett multireligiöst samhälle eller med den strikta separationen av staten från religion: argumenten handlade först och främst om de politiska friheternas struktur (om underordnande och immunitet) och om känslorna som dessa

¹¹³ Redeker, R.: “*Face aux intimidations islamistes, que doit faire le monde libre?*”, den 19 september 2006 i Le Figaro

¹¹⁴ Roy, O.: “*La Laïcité face à l’islam*”, s.63

¹¹⁵ Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 489

¹¹⁶ Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 490

¹¹⁷ Roy, O.: “*La Laïcité face à l’islam*”, s.132

¹¹⁸ Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 490

friheter bygger på. Den dominanta gruppen i denna debatt antog att om det skulle finnas en konflikt mellan grundlagsprinciperna, skulle statens rätt att försvara sin karaktär gå före alla andra. Muslimska kvinnors slöja stod som en religiös symbol som var i konflikt med den franska republikens sekulära karaktär.¹¹⁹

Enligt muslimer som är emot förbudet, är slöjan som muslimska kvinnor bär offentligt, en religiös plikt, men ”diskreta” symboler är inte det. Stasi-rapporten glömde att ta ställning till denna fråga. Det finns självfallet många muslimska män och kvinnor som hävdar att slöjan inte är en plikt i islam och det är förmodligen också så att många kvinnor som bär slöja, gör det av andra skäl än religiösa. Men om en kvinna har slöjan för att det ÄR en förpliktelse enligt religionen, representerar slöjan en del av hennes person, det är inte en symbol som ska förmedla något till andra, utan ett sätt att vara. Stasi-kommittén har kritiserats för sin uppfattning att allt som man bär är en symbol och dessutom en symbol som går att avlägsna.¹²⁰

3.7 Stasi-rapporten, sekularismen och laïcité

Stasi-kommittén menade att vissa symboler har ”religiös” betydelse på grund av dess förhållande till system av kollektiva föreställningar, där till exempel kippa står för ”judendomen”, kors för ”kristendomen” och slöja för ”islam”. Vad symbolerna betyder är alltså en central fråga. Stasi-kommittén definierar inte religionen, men den utgår från att en sådan definition existerar. Kommittén valde att tillerkänna slöjan religiös betydelse och på det sättet uttala sig om att principen om laïcité var hotad.¹²¹

Religiösa symboler är förbjudna i skolorna och har även olika dimension angående genus. Kvinnor bär slöja, män bär kippa och kors bärs av båda. Målet var att förbjuda den muslimska slöjan dels för att det är en religiös symbol, dels för att den pekar på ”kvinnans låga juridiska status i det muslimska samhället” (vilket är en sekulär betydelse). Flickor som omfattas av förbudet lever dock i Frankrike. De är underställda fransk lag och inte sharia-lagarna. Eftersom fransk lag inte gör åtskillnad mellan medborgarna på grund av deras religiösa tillhörighet och sedan 1975 inte tillåter män att straffa sina kvinnor för olydnad, innebär slöjan en imaginär status, inte en verklig.¹²²

¹¹⁹ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 500

¹²⁰ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 501

¹²¹ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 501

¹²² Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 502

Kommittén trodde att problemet låg mellan två former av den individuella friheten – friheten som flickor hade att antingen bära (minoritet) eller att inte bära slöja. Kommittén bestämde att ge frihet till den senare gruppen på grund av att den var i majoritet. Asad menar att denna demokratiska lösning inte är oförenlig med laïcité, utan med tanken att den religiösa friheten är en oförytterlig rätt för alla medborgare.¹²³

Stasi-rapporten hävdar att sekularismen förutsätter ett oberoende av den politiska makten och de olika religiösa valen. Religionen har inget inflytande över staten såsom staten inte har något inflytande över religionen. Rapporten genomsyras dock av ett förhållande som inte är symmetriskt. Enligt rapporten behandlas alla religioner i republiken likadant. Det hindrar dock inte staten att ta vissa beslut som djupt påverkar religiösa samfund i Frankrike. Denna asymmetri är ett tecken på den suveräna makten.¹²⁴

En av den suveräna maktens funktioner är att identifiera och försvara undantag. Laïcité är ett system av undantag.¹²⁵ De som försvarar laïcité påstår att debatten om slöjan handlar om den franska statens motvillighet att erkänna gruppidentitet inom en republik som representeras som en samling av sekulära medborgare med samma rättigheter. Det finns självfallet olikheter i Frankrike och de måste bli erkända eftersom de är en del av dessa människors identitet – så länge samhällets enhetlighet inte rubbas. Om det är sekularismen som genomsyrar den nationella enhetligheten, statens neutralitet och den tillåtna diversiteten, byggs ett bredare samhälle¹²⁶, på gemensamma värderingar, drömmar och viljor och det är denna gemensamma plan som håller republiken vid liv. På grund av detta måste religionsfriheten underställas reglerna om allmän och ekonomisk ordning.¹²⁷

Rättigheter för religiösa grupper är inom laïcité utformade som undantag. De mest påtagliga är kristna och judiska privata skolor, som fungerar på grundval av ett speciellt kontrakt med regeringen, och som till stor del är subventionerade av den sekulära staten. I dessa skolor kan man bära kors och kippa och man undervisas systematiskt i religiösa texter. Trots detta växer eleverna upp som ”goda franska medborgare”.¹²⁸ Denna privata religiösa sektor upptar ungefär 20% av alla högstadiel elever. Ett annat undantag är Alsace-Moselle (av historiska skäl) där staten betalar lön till präster, pastorer och rabbiner och där staten äger all kyrkans egendom. I resten av landet äger staten endast kyrkor byggda innan 1905. Rapporten understryker att invånare på detta område är väldigt bundna till dessa värden

¹²³ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s.503

¹²⁴ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 505

¹²⁵ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 505

¹²⁶ la communauté d’affection; a community of sentiments, f.ö.

¹²⁷ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 505

¹²⁸ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 505

och det är en del av deras regionala identitet. Att behålla detta arrangemang står inte emot sekularismens principer.¹²⁹ Dessa och andra undantag ses som förnuftiga modifikationer som möjliggör för var och en att ta vara på sin religionsfrihet.

Frankrike – precis som andra länder - består av olika grupperingar som bebor den offentliga sfären mellan det privata livet och själva staten. Då dessa grupper har olika stor makt, blir statens krav på neutralitet gentemot de religiösa grupperna problematiska.¹³⁰

”*Liberté, Égalité, Fraternité*” är mycket kända paroller från den stora revolutionen. Den sekulära staten kommer inte att tillåta någon ofördragsamhet mot dessa inom sin jurisdiktion. Lagen föreskriver ”samvetsfrihet” och yttrandefrihet”, ”ekonomiska rättigheter” och lika tillgång till välfärdsstatens produkter. *Liberté* och *égalité* hänvisar till den lagen och medborgarna men *fraternité* handlar om ens relation till nationen. Det betyder att *laïcité* inte bara påverkas av lagar, föreskrifter och politiska arrangemang.¹³¹ Alla moderna stater bygger på ett komplicerat emotionellt arv som bestämmer förhållanden mellan medborgarna. En del av ett sådant arv i Frankrike är fientligheten mot islam.¹³² Min slutsats är att i Frankrike ska man först och främst vara fransk medborgare, innan man kan åberopa någon tillgång till kulturell skillnad.

¹²⁹ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 506

¹³⁰ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, ss. 506-507

¹³¹ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 509

¹³² Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 513

4 Laïcité som en tolkningsfråga ?

Laïcité är inte endast en gräns mellan politiken och religioner. Sedan två århundraden är den grunden till ändringar i det civila samhället och väcker viktiga diskussioner. Den enar nationen men kan även stå i opposition till dem som vill privilegiera sin tro eller sin rätt till olikhet.¹³³

Religionsfriheten omfattas såväl av Deklarationen om människans och medborgarens rättigheter från 1789 som den franska grundlagen. Inflytelserika personer som är positiva till förbudet att bära iögonfallande religiösa symboler menar att laïcité är en symbol för neutralitet och jämlikhet vilka är nödvändiga i utbildningen. Detta förbud på högstadiet och på gymnasiet uppfattas av vissa religiösa personer som ett försök att förneka den religiösa dimension som alla människor har. Detta argument utvecklades av olika katolska och islamiska organisationer och omfattar hela förbudet mot religionsuttryck i den offentliga sfären. De som är negativa till förbudet menar att man genom laïcité borde återuppliva den samvets- och tankefrihet, som framgår från Deklarationen den 26 augusti 1789.

Andra menar att lagen är rasistisk, att «islam» hos många fransmän är kopplad till det som är «arabiskt», vilket kan ha en negativ innebörd.¹³⁴

Många unga flickor skulle kanske välja att bära slöja oberoende av sina familjers påtryckningar. Det ser ut som att det franska förbudet bär med sig en omöjlighet för unga muslimska kvinnor som väljer den statliga utbildningen att följa sin fria vilja. Dessutom fanns det i Frankrike många muslimska kvinnor som inte bar någon slöja redan innan lagen om förbudet trädde i kraft.

4.1 Laïcité i det praktiska livet

4.1.1 Laïcité i skolan

Upplysningsfilosofen Condorcet, författaren Victor Hugo och premiärministern Jules Ferry försökte att forma en sekulär skola för alla barn, utan klasskillnad, könsskillnad eller det religiösa valet av dessa barns föräldrar. Man skulle undervisa om det universella i alla ämnen, utan något

¹³³ ”droit à la différence”

¹³⁴ Pena-Ruiz, H.: “*Histoire de la laïcité, genèse d’un idéal*», p. 73

som helst inflytande av de religiösa eller ideologiska gruppernas påtryckningar.¹³⁵

Bildandet av en statlig och sekulär skola på 1800-talet var en av de viktigaste etapperna för laïcité i Frankrike. Än idag är skolan en plats där laïcité skapas och ställs på prov i den republikanska andan.¹³⁶

Grundlagen från den 27 oktober 1946 (stycke 13) som har övertagits även av den Femte Republiken, garanterar barns och vuxnas lika tillgång till utbildning och kultur och det är statens skyldighet att försäkra utbildningens kostnadsfria och sekulära (laïc) organisation på alla nivåer.¹³⁷

Olikheter mellan religionerna märks mest i skolan. Lagarna från 1880 gjorde utbildningen sekulär, obligatorisk och kostnadsfri. Detta var dock en ”katolsk” sekularism. Den statliga skolan var fortfarande organiserad runt kristna högtider, till och med en dag mitt i veckan har blivit reserverad till den religiösa utbildningen. Inga planer gjordes för religiösa minoriteters högtider, inte ens i skolans matsalar tog man hänsyn till halal- eller koscher mat. Det finns lagar som möjliggör grundande av privatskolor med viss religiös inriktning. Dessa skolor har rätt till att få pengar från lokala och statliga myndigheter. 95% av dessa skolor är dock katolska.¹³⁸

Enligt författaren Naima Bouteldja har debatten om förbudet att bära slöja bara tjänat till att maskera djupare sociala och ekonomiska problem, bland annat ökningen av arbetslösheten och en växande oppositionsrörelse mot den offentliga sektorns åtstramningar.¹³⁹ Filosofen Pierre Tévanian menar att det i Frankrike existerar en kulturell rasism som tar sikte på människor som kommer från gamla franska kolonier, alltså främst muslimer. Republiken kämpar för att förstärka sina sekulära principer i sin post-koloniala rädsla att traditionerna inte längre upprätthålls.¹⁴⁰

Separationen mellan kyrkan och staten kräver att den statliga skolan är en avbild av staten och att den tjänar till att sprida en sekulär kunskap på ett icke-proselytiskt sätt. Man kan undervisa i historia och filosofi som rör religion, men inte sprida och ge uttryck för religionen eller någon som helst ideologi. Samtidigt kräver inte sekularismen att eleven lämnar sin kultur, sina föräldrars religion eller sin identitet, men det är av vikt att hon antar angående vetenskap, historia eller politik en universell objektiv synvinkel, definierad av vetenskaplig sanning och det gemensamma intresset av att tillhöra nationen.¹⁴¹

¹³⁵ Pena-Ruiz, H.: “*Histoire de la laïcité, genèse d’un idéal*», p. 74

¹³⁶ Pena-Ruiz, H.: “*Histoire de la laïcité, genèse d’un idéal*», p. 75

¹³⁷ Pena-Ruiz, H.: “*Histoire de la laïcité, genèse d’un idéal*», p. 76

¹³⁸ Bouteldja, N.: “*The reality of l’affaire du foulard*”,

<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹³⁹ Bouteldja, N.: “*The reality of l’affaire du foulard*”,

<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹⁴⁰ Bouteldja, N.: “*The reality of l’affaire du foulard*”,

<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹⁴¹ *ibid.*

4.1.2 Laïcité i sjukvården

Även sjukhuspersonal konfronteras med principen om laïcité. Jehovas vittnen vägrar att genomgå blodtransfusion, vissa makar eller fäder tillåter inte av religiösa skäl att deras makar eller döttrar blir behandlade av manliga läkare, eller att de får bedövning vid förlossningen. Lagen från 2004 säger att man är fri att utöva eller styras av sin religion på sjukhus så länge man inte hindrar sjukhuspersonalen att göra sitt arbete. Att kräva en läkare av motsatt kön är inte acceptabelt, patienten måste respektera sanitära krav samt regler nödvändiga för sjukvårdens fungerande.¹⁴²

4.1.3 Priset för spridningen av laïcité

Priset för att ha kämpat för tankefriheten och på det sättet bidragit till spridningen av laïcité delas ut vartannat år av "Comité Laïcité République" sedan 2003. Kommittén grundades 1991 i samband med att slöjan för första gången förbjöds i den statliga skolan. Kommittén ingick år 2003 i Stasi-kommittén. I år (2008-9) leddes kommittén av Jean-Pierre Changeux som betonar vikten av laïcité för vetenskapen, för att kunskapen om människans gränser måste respektera den absoluta tankefriheten. Det nationella priset gick till en ung vetenskapsman, Guillaume Lecointre, som engagerar sig i kampen mot skapelseläran. Framsteg i den biomedicinska sfären har öppnat för debatten om bioetik och visat vidden av motståndet till en sådan forskning. Motståndet kommer från dem som fortfarande vill ställa människan under den sanning som kommer uppifrån, något som Frankrike försökt ta itu med sedan revolutionen 1789. Det internationella priset gick till Nadine Abou Zaki, en kvinna som kämpar för kvinnors emancipation i Libanon och andra arabiska länder.¹⁴³

Laïcité är idag hotad av den offentliga sektorns och själva republikens förfall, säger Nadine Abou Zaki.¹⁴⁴ Enligt Guillaume Lecointre kommer de största hoten mot laïcité från Europarådet. Ultrakonservativa grupper försöker påverka europeiska parlamentariker i frågor rörande den religiösa identiteten i Europa, olika samfunds finansiering eller staternas validering av diplom som är utfärdade av konfessionella universitet.¹⁴⁵ Även innehållet

¹⁴² Bouteldja, N.: "The reality of l'affaire du foulard",
<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹⁴³ Laïcité, Organe d'information du Comité Laïcité République, januari-februari 2009, nr. 28/29, s. 3, www.laicite-republique.org

¹⁴⁴ Laïcité, Organe d'information du Comité Laïcité République, januari-februari 2009, nr. 28/29, www.laicite-republique.org

¹⁴⁵ Den 18 december 2008 skrevs under ett kontrakt mellan Bernard Kouchner, utrikesminister och Dominique Mamberti som är ansvarig för Vatikans förhållanden med stater. Kontraktet innebär att religiösa universitets diplom erkänns ömsesidigt i Frankrike

av undervisningen påverkas av Europarådet, främst angående evolutionen och allt som har med fortplantning att göra, alltså även biomedicinsk forskning. Vissa östländer är idag negativt inställda till abort, användandet av preventivmedel, evolutionsläran och feminismen. Man kan vidare inte heller räkna med något ”bättre” i vissa västländer som låter religionen ta en stor roll i den politiska processen.¹⁴⁶

4.2 Laïcité och dess konsekvenser

4.2.1 Inledning

Trots att många länder försöker skapa en jämlikhet mellan sina medborgare, är denna fråga väldigt komplex i Frankrike. Det sekulära idealet erkänner inte etniska och religiösa skillnader inom den offentliga sfären. Alla medborgare är helt enkelt fransmän, men detta gör att diskrimineringen är möjlig.¹⁴⁷ Den franska grundlagen garanterar jämlikhet för alla, men har länge tolkats så att etniska och religiösa skillnader inte är statens angelägenhet. Resultatet är att ingen tittar på sådana skillnader för att upptäcka växande olikheter och diskrimineringen kan således lätt gömma sig bakom dem. Frankrike ställer inte gärna upp i debatten om problem mellan idealen och verkligheten. Enligt Craig S. Smith, amerikansk journalist, vet inte den franska staten hur man ska hantera mångfald och accepterar inte konsekvenserna av ett multietniskt samhälle.¹⁴⁸

4.2.2 Diskussionen om multikulturalismen

Amartya Sen, ekonom och sociolog av indisk börd, har uttalat sig om multikulturalismen.¹⁴⁹ Den måste enligt honom tjäna friheten. Man får inte blanda ihop den kulturella friheten, som är det grundläggande elementet i alla människors värdighet, skydd och firande av olika former av det kulturella arvet utan att undersöka om individerna i fråga själva skulle välja dessa alternativ om de kritiskt kunnat granska dem först. En rätt uppfattad kulturell frihet innebär att kunna stå emot ett systematiskt godkännande av obsoleta traditioner om individen ser något skäl till att ändra sitt liv.¹⁵⁰

och i Vatikanen enligt Bologna processen. Dessa universitet utfärdar inte bara kanoniska diplom i teologi, filosofi eller kanonisk rätt, utan även sekulära diplom i juridik.

¹⁴⁶ Laïcité, Organe d'information du Comité Laïcité République, januari-februari 2009, nr. 28/29, s. 3, www.laicite-republique.org

¹⁴⁷ Smith, Craig S.: “*France Faces a Colonial Legacy: What Makes Someone French?*”, 11 nov. 2005, <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html>

¹⁴⁸ Smith, Craig S.: “*France Faces a Colonial Legacy: What Makes Someone French?*”, 11 nov. 2005, <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html>

¹⁴⁹ Sen, A.: “*Le multiculturalisme doit servir la liberté*”, Le Monde, den 30 augusti 2006

¹⁵⁰ Sen, A.: “*Le multiculturalisme doit servir la liberté*”, Le Monde, den 30 augusti 2006

Som sagt följer inte fransmännen den linjen av ovillkorlig respekt för alla kulturella identiteter. Pierre-André Taguieff, filosof och historiker, påstår att den mest radikala formen av multikulturalism idag finns i Holland, som garanterar ett separerat utbildningssystem, sociala tjänster uppdelade enligt medborgarnas tro, som har olika media och fackförbund för katoliker, protestanter och det sekulariserade samhället. Ända fram till 2000-talet gällde denna officiella doktrin enligt vilken det bästa sättet för att integrera invandrare och deras barn var att invandrarna skulle kunna behålla sin egen kultur. Staten erkände vissa ”kulturella minoriteter”, men efter mordet på Pim Fortuyn och Théo Van Gogh började kampen mot islamisering av landet och mot ”multikulturalismens perversa karaktär”.¹⁵¹

Den institutionella multikulturalismens sympatisörer som förespråkar en radikal kulturell relativism, är oftast västvärldens ärkefiender. Västvärlden är enligt dem en jude-kristendom som genom sin intolerans och imperialism bara förstör andra kulturer.¹⁵²

Enligt Élie Barnavi, israelisk historiker, grundar sig multikulturalismen på en kulturell essentialism som undergräver all grund till politisk ordning. Man kan inte bygga ett samhälle - som för att förtjäna detta namn, måste ha ett språk som alla medborgare förstår, som har ett minimum av gemensam kultur och en del av det kollektiva minnet - genom att stänga inne människor i deras eget språk, kultur och minne. Den institutionella multikulturalismen, det vill säga en multikommunitarianism, omvandlar rätten till olikheter till en skyldighet att tillhöra och att ha en identitet som man inte fritt kan bestämma över.¹⁵³ Under ytan kan vi se ett sönderfall av det offentliga rummet i samhället, att byggandet av de sociala kontakterna styrs av etniska preferenser samt en växande misstro mellan olika grupper och ett kommande hot mot den demokratiska regimen.

Denna samhällspatologi analyserades av Robert Putnam på 90-talet. Putnam studerade sociala nätverk som förenar medlemmarna i ett samhälle och den reciprocitet och tillit som växer fram ur sådana sociala nätverk.¹⁵⁴ Enligt Putnam minskar tilliten mellan medlemmar i samma samhälle ju mer etniskt och kulturellt differentierat samhället blir. Putnam definierar sin politiska ställning med att det säkerligen är en utmaning att få ett samhälle att fungera med en ständigt växande diversitet men att det vore synd att på grund av en etnocentrisk konservatism ge upp denna önskvärda och möjliga utmaning. Man borde studera på ett mer komparativt sätt andra demokratiska samhällen som har upplevt negativa effekter av en förhöjd intern diversitet, till exempel i Nederländerna, Belgien, Skandinavien, Tyskland eller Storbritannien samt vissa länder vid Medelhavet. Detta perspektiv är inte positivt, om Putnams teori är korrekt och universell. Multikulturella samhällen skulle som konsekvens drabbas av förfall av det samhälleliga

¹⁵¹ Taguieff, P.-A.: *“La Judéophobie des Modernes. Des Lumières au Jihad mondial”*, s. 14

¹⁵² Taguieff, P.-A.: *“La Judéophobie des Modernes. Des Lumières au Jihad mondial”*, s. 15

¹⁵³ Barnavi, É.: *“Les Religions Meutrières”*, Paris, Flammarion, 2006, s. 129

¹⁵⁴ Putnam, R. D.: *“Bowling Alone: America’s Declining Social Capital”*, *The Journal of Democracy*, 6 (1), 1995, ss. 65-78

engagemanget och ett försvinnande av sociala band som skulle ersättas med likgiltighet och misstänksamhet gentemot varandra. En för stor diversitet skulle döda toleransen och den samhälleliga solidariteten.¹⁵⁵

4.2.3 Exempel på den praktiska tillämpningen av principen om laïcité

Som exempel på den praktiska tillämpningen av principen om laïcité kan följande fall nämnas. Frankrike avtog i juni 2008 en ansökan om medborgarskap för en marockansk kvinna som bar burqa och motiverade avslaget med hänvisning till hennes "radikala" utövning av islam, vilken ansågs oförenlig med de grundläggande franska värderingarna som till exempel jämställdheten mellan könen.¹⁵⁶

Denna kvinna, gift med en fransk medborgare, hade bott i Frankrike sedan år 2000 och hade tre barn födda i Frankrike. De sociala myndigheterna sa att hon levde i ett totalt underordnande av sin make. Hennes ansökan om franskt medborgarskap avstogs år 2005 på grund av "otillräcklig assimilation" till Frankrike. Av de fem miljoner muslimer som lever i Frankrike är ungefär hälften franska medborgare.¹⁵⁷ Ett av kriterierna för att erhålla franskt medborgarskap är kunskaper i det franska språket. Tidigare nekades medborgarskap till muslimer som var kända för sina kopplingar till extremister eller som offentligt förespråkade radikalism. Kvinnan överklagade, åberopade den franska grundlagsstadgade rätten till den religiösa friheten och tillade att hon aldrig tänkte utmana de franska grundläggande värderingarna. Men i juni 2008 har Frankrikes högsta administrativa domstol, Conseil d'État, vidhållit de lägre instansernas dom.¹⁵⁸

Som kontrast till detta kan nämnas att avslaget för kvinnans medborgarskap kom bara några veckor efter att en domstol i Frankrike upphävde ett muslimskt äktenskap eftersom mannen vidhöll att hans fru inte var oskuld som hon hade påstått innan bröllopet¹⁵⁹. Enligt min mening strider detta helt och hållet mot principen om laïcité.

¹⁵⁵ Putnam, R. D.: "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century", Scandinavian Political Studies, 30 (2), juni 2007, ss. 137-174

¹⁵⁶ Chrisafis, A.: "France rejects Muslim woman over radical practice of Islam", <http://www.guardian.co.uk/world/2008/jul/12/france.islam/print>

¹⁵⁷ Jones, Elizabeth C.: "Muslim girls unveil their fears", <http://newsvote.bbc.co.uk/mpapps/pagetools/print/news.bbc.co.uk/2/hi/programmes>

¹⁵⁸ Chrisafis, A.: "France rejects Muslim woman over radical practice of Islam", <http://www.guardian.co.uk/world/2008/jul/12/france.islam/print>

¹⁵⁹ Chrisafis, A.: "France rejects Muslim woman over radical practice of Islam", <http://www.guardian.co.uk/world/2008/jul/12/france.islam/print>

4.2.4 Yttrandefrihet och laïcité

Yttrandefriheten är i Frankrike begränsad endast genom skyddet av grundläggande fri- och rättigheter. Brotten proselytism och hädelse existerar inte (utom i Alsace/Moselle). Exkommunikation, apostasi eller heresi definieras inte i den franska rätten, utom om dessa företeelser stör den allmänna ordningen.¹⁶⁰

4.2.4.1 ”Nattvarden” av Leonardo da Vinci

I mars 2005 blev skaparna av affischen som inspirerades av da Vincis berömda ”Nattvarden” fällda för kränkning av en grupp personer på grund av deras religion. Skaparnas verk visar tolv kvinnliga gestalter i positioner som liknar positionerna på originaltavlan. Tidningarnas kommentarer påpekade att hädelsebrottet återinförts på ett explicit sätt, eftersom domstolen bedömt att närvaron av denna reklam på en offentlig plats föreställer ett ”aggressivt och obehindrat intrång in i ens intima tro” och på det sättet är en ”förolämpning mot katoliker”.¹⁶¹ Skaparnas advokat åberopade yttrandefrihet och tankefrihet och att hans klients avsikt aldrig var att kränka någon. Högsta domstolen upphävde lägre instansens beslut i november 2006.¹⁶²

4.2.4.2 Mohammedkarikatyrerna i Charlie Hebdo

I februari 2006 publicerade tidningen *Charlie Hebdo* den serie av karikatyrer som några dagar tidigare blev offentliga i den danska *Jyllands-Posten*. Franska muslimska organisationer krävde – utan framgång – att numret i frågan skulle förbjudas. I mars 2006 hade tolv intellektuella franska personligheter skrivit ett manifest mot radikal islam, vilken de betecknade som totalitarism.¹⁶³

De muslimska organisationerna *Grande Mosquée de Paris*, *Union des organisations islamiques de France* och *Ligue islamique mondiale* stämde *Charlie Hebdo*, men första instansen i Paris friade tidningen den 22 mars 2007.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Pena-Ruiz, H.: ”*Qu’est-ce que la laïcité?*”, ”*La laïcité aujourd’hui*”, s. 141 (Gallimard, koll, 2003)

¹⁶¹ Ligue des droits de l’homme, ”*Liberté d’expression – La LDH dénonce le retour de l’ordre religieux au sujet d’une affiche publicitaire interdite*”, <http://www.ldh-france.org>, 11 mars 2005

¹⁶² beslut nr. 05-15822 05-16001, Cour de Cassation, Chambre civile 1, 14 november 2006 <http://www.legifrance.gouv.fr/affichJuriJudi.do?oldAction=rechJuriJudi&idTexte=JURITE XT000007055276&fastReqId=1107220275&fastPos=1>

¹⁶³ *Charlie Hebdo*, <http://www.communautarisme.net>

¹⁶⁴ *Charlie Hebdo*, <http://www.communautarisme.net>

4.2.4.3 Fallet Redeker: debatten om Robert Redekers uttalanden

I september 2006 publicerade Robert Redeker, professor i filosofi, en artikel¹⁶⁵ i *Le Figaro* och hävdade att hat och våld är närvarande i den bok som alla muslimer måste läsa, Koranen. Efter att Redeker hade publicerat artikeln, blev han dödshotad, en fatwa uttalades mot honom på tv-kanalen Al-Jazira och han fick ställas under polisbeskydd.

Bara premiärministern Dominique de Villepin uttalade officiellt att fatwan var oacceptabel. Några franska intellektuella tog också Redekers parti och publicerade i *Le Monde* en artikel om de mest fundamentala friheterna.¹⁶⁶

De två största lärarfackförbunden delade inte Redekers åsikter. Människorättsorganisationer sa till och med att hans uttalanden var oansvariga. En av Redekers kolleger pekade på Redeker som en rasist som borde straffas av skolans ledning. Även Gilles de Robien, fransk utbildningsminister, kritiserade Redeker, som om hans åsikt representerade det franska utbildningssystemet och inte Redekers personliga ställningstagande.¹⁶⁷

Franska massmedia utpekade Redekers artikel som överdriven. Radiokanalen Europe 1 bjöd in Redeker i syfte att han skulle ursäkta sig för hädelse, eftersom islams grunder måste, även av en icke-muslim i ett icke-muslimskt land, betraktas med vördnad. Franska intellektuella kretsar verkade ha bestämt sig för ett undantag i yttrandefriheten, nämligen att yttrandefriheten hade gränser när man uttalade sig om islam.¹⁶⁸

Vissa debattörer har hävdad att en av förklaringarna till att Frankrike gick ända till att sätta gränser för yttrandefriheten var att Redekers artikel kom precis innan en valkampanj. Enligt denna uppfattning var det viktigt för de politiska partierna att inte visa sin fientlighet mot muslimer i Frankrike då de representerar flera miljoner potentiella väljare. Inget politiskt parti hade råd att konfronteras med denna växande grupp i samhället. Situationen för de franska massmedierna var annorlunda. Även massmedia ville dock undvika att ses som islamfientliga. Tidningar och tv visade mycket lite intresse för det franska islams sociologiska realitet och satte sin professionalism på spel genom att missa ökningen av en islamistisk propaganda.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Redeker, R.: "*Face aux intimidations islamistes, que doit faire le monde libre?*", 16 september 2006, <http://www.20minutes.fr/article/111437/Toulouse-Le-texte-de-Robert-Redeker-qui-fait-polemique.php>

¹⁶⁶ <https://www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/the-redeker-affair-10813?page=all>

¹⁶⁷ <https://www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/the-redeker-affair-10813?page=all>

¹⁶⁸ <https://www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/the-redeker-affair-10813?page=all>

¹⁶⁹ <https://www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/the-redeker-affair-10813?page=all>

I debatten har till och med hävdats att forskningen om ras och religion är ett tabu för en vetenskapsman i Frankrike om han inte presenterar de ”rätta” åsikterna. För att kunna föreläsa i viktiga sammanhang eller att komma i fråga för en hög post måste vetenskapsmannen vara redo att beskriva Frankrikes kolonialperiod i det närmaste som folkmord och vara i högsta grad kritisk till den amerikanska invasionen i Mellanöstern.¹⁷⁰

En konsekvens av Robert Redekers uttalanden och åsikter blev i praktiken att han, trots mycket goda formella meriter, nekades att tjänstgöra på det prestigefyllda Collège International de Philosophie, sedan hans proamerikanska åsikter blev kända för en medlem av uttagningskommittén.

¹⁷⁰ <https://www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/the-redeker-affair-10813?page=all>

5 Avslutande kommentar

Vi har under de senaste åren bevittnat världsomfattande reaktioner, när t.ex. Mohammad-teckningarna eller den franska lagen mot att bära slöja i offentliga skolor uppmärksammades. Ljuset föll även på närvaron av andra religiösa symboler på offentliga platser, religiösa helgdagar och religiöst motiverade uttalanden mot vissa grupper eller mot anhängare till vissa specifika religioner eller åskådningar. Religionsfriheten står här i fokus.

Utgångspunkten i det franska samhället är att religionen inte ska blandas in i det offentliga livet. Men detta verkar bara vara en idé om laïcité och återspeglar inte realiteten. Robert Redeker, omstridd debattör, går så långt som till att hävda att islam försöker påtvinga Europa sina regler. Enligt Redeker skulle det annars vara svårt att förklara varför: till exempel vissa simhallar i Frankrike har öppet vissa timmar endast för kvinnor, man inte får göra karikatyr av religiöst motiverade ämnen, man kräver speciell kost för barnen i skolans matsalar¹⁷¹ eller man ogiltigförklarar ett äktenskap eftersom det visat sig att kvinnan inte var oskuld.

Trots detta är världen på väg från religionen, skriver Marcel Gauchet, fransk filosof.¹⁷² Detta är dock en långvarig process, som började redan när de första staterna dök upp. Historiskt har religionen bidragit till samhällets fungerande; religionen är en strukturell och institutionell del av samhället, inte bara ett alternativ som vi kan välja att leva i enlighet med vid sidan av politiken, kulturen, arbetet eller utbildningen.¹⁷³ Religionen påverkar människors världsåskådning vilket i sin tur påverkar vårt tänkande och handlande. Religionen är en aspekt av ens identitet. Den är även en källa till legitimitet, även en politisk sådan. Religionen är som sådan förknippad med formella institutioner som kan påverka den politiska processen och lagstiftningsprocessen.¹⁷⁴

Vilka uttryck religionen tar i samhället löper oftast mer eller mindre parallellt med majoritetskulturen. Dessa religiösa yttringar är vanliga och accepterade och uppfattas inte av majoriteten som ”avvikande”. Religiösa uttryck som är klart annorlunda upplevs däremot som problematiska i den juridiska och politiska kontexten.¹⁷⁵

Människor kan uppleva realiteten på olika sätt beroende på vilka referensramar de använder sig av. Vi värderar i olika situationer olika och det är på grund av den uppfostran vi har fått, vår utbildning, våra

¹⁷¹ Redeker, R.: ”*Face aux intimidations islamistes, que doit faire le monde libre?*”, den 19 september 2006 i Le Figaro

¹⁷² Gauchet, M.: ”*La religion dans la démocratie*”, s. 9

¹⁷³ Van Bijsterveld, Sophie C.: ”*Freedom of religion: Legal perspectives*”, s. 304

¹⁷⁴ Fox, J., Sandler, S.: ”*Bringing religion into international relations*”, s. 2

¹⁷⁵ Van Bijsterveld, Sophie C.: ”*Freedom of religion: Legal perspectives*”, s. 303

erfarenheter vi har samlat och inte minst den livsåskådning som vi har ärvt och utvecklat. Vi är del – vare sig vi vill eller ej – av ett samhälle och lever (oftast) enligt dess normer. Individualisering, som ett framstående drag för mänskliga, grundläggande fri- och rättigheter, betyder alltså inte att det sociala livet och deltagandet i gemensamma projekt sett sina sista dagar. Sekulariseringen betyder inte ett slut för religionen. Religionens betydelse i samhället minskar inte, som vi kan se på exemplen ovan. Istället uppmärksammar vi vissa ändringar i samhället.

Religionens tyngd har bara förflyttats – från att vara en topp varifrån hela samhällets fungerande genomsyrades – till att vara en suprastruktur i ett samhälle där infrastrukturen klarar sig bra utan denna suprastruktur. Religionen fortsätter att existera, men inuti ett politiskt samhälle som den inte längre styr.¹⁷⁶

Fransk sekularism är en historisk konstruktion som började blomstra när republiken besegrade den katolska kyrkans makt. Den grundar sig på tre juridiska principer: 1) separation av kyrkan och staten, 2) tankefrihet, 3) fritt utövande och organisering av religionsutövning. Sekularismen har inte lett till att allt med religiös innebörd skulle rensas bort från det offentliga livet. De kollektiva uttrycken för religionen är tolererade så länge de inte stör den allmänna ordningen. Men sekularismen har inte heller lett till en absolut separation mellan staten och kyrkan, eller till en strikt neutral och jämlik behandling av alla religioner inom staten.¹⁷⁷

Vissa åtgärder gör att den katolska kyrkan har en privilegierad position bland andra religioner. Till exempel underhålls kyrkobyggnader byggda innan 1905 av lokala myndigheter, medan andra byggnader som tjänar religionernas utövande konstruerade efter 1905 ägs av respektive samfund (som får finansiera underhåll av byggnader på egen hand)¹⁷⁸. Islam är en relativt ny religion i Frankrike och åtnjuter således inte samma förmåner som den katolska kyrkan. Det finns runt fem miljoner muslimer i Frankrike och det är Frankrikes näst största religion. Trots detta byggs och sköts alla moskéer med privata medel. Dessutom är det de lokala myndigheterna som utfärdar bygglov för lokaler för utövande av religion och dessa blir ofta nekade tillstånd till att byggas¹⁷⁹.

Den laïcité som föddes ur den historiska idéutvecklingen fungerar i dagens moderna franska samhälle inte som tidigare, eftersom den samhällliga kontexten har förändrats. Det franska samhället präglas av en närvaro av andra kulturer, varav den muslimska kulturen utgör den största delen.

¹⁷⁶ Gauchet, M.: "La Religion dans la Démocratie", ss. 13-14

¹⁷⁷ Bouteldja, N.: "The reality of l'affaire du foulard",
<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹⁷⁸ Bouteldja, N.: "The reality of l'affaire du foulard",
<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹⁷⁹ Bouteldja, N.: "The reality of l'affaire du foulard",
<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

Tolkningen av laïcité måste i praktiken anpassas till det olika kulturernas närvaro i samhället.

När vi undersöker laïcité genom historien upptäcker vi att dess moralisk-filosofiska grund är mer komplex än vad som omfattas av den nutida offentliga skolans ideal. Förbudet mot religiösa symboler i den offentliga skolan är delvis ett resultat av en önskan om att bekräfta den sekulära grunden i den statliga utbildningens konflikt med islamisk trosutövning. Islam uppfattas som lika hotfull nu som katolicismen en gång var. Förbudet är alltså inte bara ett svar på våld som begås på unga flickor i deras kamp mot ”plikten att tillhöra”, utan är av mer fundamental karaktär. Det är inte bara våldet utan religionen själv som återigen ställs mot den moderna rätten att få välja som individ.¹⁸⁰

Det är nödvändigt att ta ställning till denna modernistiska självförståelse nu, när fler människor, inte bara muslimer, till del definierar sig genom religionen. Om vi inte undersöker laïcités ramar och dess motsats, kommunitarianismen, riskerar vi att begränsa vår analys av den problematiska ställning som islam har i dagens Frankrike. Detta leder till anklagelser att politisk religion, eller identitetspolitiken i allmänhet, är orsaken till våld och hat. Istället bör vi ägna oss åt att undersöka detta våldets sociala kontext och religionens ställning inom denna kontext, utan att stödja oss på det modernistiska filosofiska arvet.¹⁸¹

Dagens samhällen består vanligtvis av en mängd olika religiösa trosuppfattningar och identiteter och de kan endast existera bredvid varandra om de formellt separeras från politiken och genom att den religiösa uppfattningen hänvisas till den privata sfären. För att vara fullbordade medlemmar av det demokratiska samhället måste medborgarna med olika religiösa bakgrunder (eller ingen religiositet alls) dela grundläggande värden som möjliggör ett gemensamt politiskt liv för dem. Utan gemensamma värden kan det inte finnas någon integration, utan integration finns det ingen politisk stabilitet, utan en viss stabilitet finns ingen rättvisa, ingen frihet eller tolerans. Tack vare sekularismen kan alla dessa visioner genomföras.¹⁸²

Men vad betyder det att ”dela grundläggande värden”? Delvis betyder det att alla medborgare borde respektera lagen (och på det sättet acceptera den nationella statens auktoritet). Delvis menar man att om medlemmarna i ett samhälle delar verbala och beteende- koder, kan de kommunicera bättre med varandra. Det kanske viktigaste är dock att man värderar på samma sätt, vilket leder till att människor blir emotionellt enade.¹⁸³ Om man delar samma värden och känslor – och det handlar inte om det vardagliga livet, utan om det kollektiva bestämmandet på den nationella statens nivå –

¹⁸⁰ Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 488

¹⁸¹ Jansen, Y.: “*Laïcité*” in de Vries, H., Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 489

¹⁸² Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 494

¹⁸³ Asad, T.: “*Trying to Understand French Secularism*” in Sullivan, L.E.: “*Political Theologies*”, s. 494

uppmuntrar man denna känsla av en nationell tillhörighet, och detta kan bara ske om den civila statusen är separerad från den religiösa.

Inom den Europeiska Unionen är den vanliga uppfattningen att ett delat kulturarv som baserar sig på de kristna värderingarna kan ses som ett formativt kulturellt inflytande som ger substans till den europeiska civilisationen.¹⁸⁴ Även om den kommande Europeiska Unionens grundlag inte kommer att omfatta någon hänvisning till kristendomen¹⁸⁵, är känslan av att just detta arv är centralt för Europa vanligt förekommande. Även om många fransmän uttalar sig starkt mot att omnämna religionen i EU:s grundlag, har de inga problem med att prata om sitt judiskt-kristna arv.¹⁸⁶ Islam som är en relativt ny religion i Frankrike, blir till en främling inom EU. Historien om delade kulturella värderingar är en grund för politisk enhetlighet. Men med hänsyn till de grava konflikter och krig som härjade i Europa för inte så länge sedan är det inte klart vad det gemensamma religiösa arvet skulle vara. Det är inte heller klart vilka de gemensamma kristna (eller till och med judisk-kristna) värderingarna är med hänsyn till att kristna och judar har tolkat traditionella texter helt olika. Oavsett dessa problem kan vi konstatera att de flesta har en gemensam föreställning om att en modern nation-stat vilar på en majoritets kultur och därifrån kommer de gemensamma värderingarna.¹⁸⁷

Laïcité begränsar inte religionsfriheten enligt min mening, den enskilda har sin rätt att ”välja” och utöva sin religion fritt på det personliga planet. Jag vill här förespråka den positiva effekten som slöjförbudet har för begränsningen av segregationen och för främjandet av det universella mänskliga värdet, trots att delade åsikter angående universella mänskliga rättigheter fortfarande gäller. Laïcité, som betyder att kyrkan inte påverkar det politiska bestämmandet, är en grundläggande princip för en fungerande demokrati.

Barn gör inte sitt religiösa val fritt.¹⁸⁸ Ska de växa upp som fria individer och medborgare, måste de ha tillgång till kunskapen i samhället – skolan – som inte påverkar dem eller tvingar dem att ”tillhöra” på ett religiöst eller traditionellt sätt. Sammanfattningsvis bör barnen inte ha på sig slöjan i skolan.

Vi har under de senaste åren bevittnat världsomfattande reaktioner, när t.ex. Mohammad-teckningarna eller den franska lagen mot att bära slöja i offentliga skolor uppmärksammades. Ljuset föll även på närvaron av andra religiösa symboler på offentliga platser, religiösa helgdagar och religiöst

¹⁸⁴ Davie, G.: *“Religion in Modern Europe”*, ss. 7-8

¹⁸⁵ omstritt

¹⁸⁶ Tincq, H.: *“Constitution européenne: La Défaite ”du parti chrétien”*”, Le Monde, den 26 juni 2004

¹⁸⁷ Asad, T.: *“Trying to Understand French Secularism”* in Sullivan, L.E.: *“Political Theologies”*, s. 495

¹⁸⁸ Dawkins, R.: *“The God Delusion”*, ss.330-340

motiverade uttalanden mot vissa grupper eller mot anhängare till vissa specifika religioner eller åskådningar. Religionsfriheten står här i fokus.

Utgångspunkten i det franska samhället är att religionen inte ska blandas in i det offentliga livet. Men detta verkar bara vara en idé om laïcité och återspeglar inte realiteten. Enligt Robert Redeker, professor i filosofi, försöker islam påtvinga Europa sina regler. Redeker påpekar att det annars skulle vara svårt att förklara varför: till exempel vissa simhallar i Frankrike har öppet vissa timmar endast för kvinnor, man inte får göra karikatyr av religiöst motiverade ämnen, man kräver speciell kost för barnen i skolans matsalar¹⁸⁹ eller man ogiltigförklarar ett äktenskap eftersom det visat sig att kvinnan inte var oskuld.

Trots detta är världen på väg från religionen, skriver Marcel Gauchet, fransk filosof.¹⁹⁰ Detta är dock en långvarig process, som började redan när de första staterna dök upp. Historiskt har religionen bidragit till samhällets fungerande; religionen är en strukturell och institutionell del av samhället, inte bara ett alternativ som vi kan välja att leva i enlighet med vid sidan av politiken, kulturen, arbetet eller utbildningen.¹⁹¹ Religionen påverkar människors världsåskådning vilket i sin tur påverkar vårt tänkande och handlande. Religionen är en aspekt av ens identitet. Den är även en källa till legitimitet, även en politisk sådan. Religionen är som sådan förknippad med formella institutioner som kan påverka den politiska processen och lagstiftningsprocessen.¹⁹²

Vilka uttryck religionen tar i samhället löper oftast mer eller mindre parallellt med majoritetskulturen. Dessa religiösa yttringar är vanliga och accepterade och uppfattas inte av majoriteten som ”avvikande”. Religiösa uttryck som är klart annorlunda upplevs däremot som problematiska i den juridiska och politiska kontexten.¹⁹³

Människor kan uppleva realiteten på olika sätt beroende på vilka referensramar de använder sig av. Vi värderar i olika situationer olika och det är på grund av den uppfostran vi har fått, vår utbildning, våra erfarenheter vi har samlat och inte minst den livsåskådning som vi har ärvt och utvecklat. Vi är del – vare sig vi vill eller ej – av ett samhälle och lever (oftast) enligt dess normer. Individualisering, som ett framstående drag för mänskliga, grundläggande fri- och rättigheter, betyder alltså inte att det sociala livet och deltagandet i gemensamma projekt sett sina sista dagar. Sekulariseringen betyder inte ett slut för religionen. Religionens betydelse i samhället minskar inte, som vi kan se på exemplen ovan. Istället uppmärksammar vi vissa ändringar i samhället.

¹⁸⁹ Redeker, R.: ”*Face aux intimidations islamistes, que doit faire le monde libre?*”, den 19 september 2006 i Le Figaro

¹⁹⁰ Gauchet, M.: ”*La religion dans la démocratie*”, s. 9

¹⁹¹ Van Bijsterveld, Sophie C.: ”*Freedom of religion: Legal perspectives*”, s. 304

¹⁹² Fox, J., Sandler, S.: ”*Bringing religion into international relations*”, s. 2

¹⁹³ Van Bijsterveld, Sophie C.: ”*Freedom of religion: Legal perspectives*”, s. 303

Religionens tyngd har bara förflyttats – från att vara en topp varifrån hela samhällets fungerande genomstråles – till att vara en suprastruktur i ett samhälle där infrastrukturen klarar sig bra utan denna suprastruktur. Religionen fortsätter att existera, men inuti ett politiskt samhälle som den inte längre styr.¹⁹⁴

Fransk sekularism är en historisk konstruktion som började blomstra när republiken besegrade den katolska kyrkans makt. Den grundar sig på tre juridiska principer: 1) separation av kyrkan och staten, 2) tankefrihet, 3) fritt utövande och organisering av religionsutövning. Sekularismen har inte lett till att allt med religiös innebörd skulle rensas bort från det offentliga livet. De kollektiva uttrycken för religionen är tolererade så länge de inte stör den allmänna ordningen. Men sekularismen har inte heller lett till en absolut separation mellan staten och kyrkan, eller till en strikt neutral och jämlik behandling av alla religioner inom staten.¹⁹⁵

Vissa åtgärder gör att den katolska kyrkan har en privilegierad position bland andra religioner. Till exempel underhålls kyrkobyggnader byggda innan 1905 av lokala myndigheter, medan andra byggnader som tjänar religionernas utövande konstruerade efter 1905 ägs av respektive samfund (som får finansiera underhåll av byggnader på egen hand)¹⁹⁶. Islam är en relativt ny religion i Frankrike och åtnjuter således inte samma förmåner som den katolska kyrkan.

Det finns runt fem miljoner muslimer i Frankrike och det är Frankrikes näst största religion. Alla moskéer byggs och sköts med privata pengar. Dessutom är det de lokala myndigheterna som utfärdar bygglov för lokaler för utövande av religion och dessa blir ofta nekade tillstånd till att byggas¹⁹⁷.

Den laïcité som föddes ur den historiska idéutvecklingen fungerar i dagens moderna franska samhälle inte som tidigare, eftersom den samhällliga kontexten har förändrats. Det franska samhället präglas av en närvaro av andra kulturer, varav den muslimska kulturen utgör den största delen. Tolkningen av laïcité måste i praktiken anpassas till det olika kulturens närvaro i samhället.

¹⁹⁴ Gauchet, M.: *”La Religion dans la Démocratie”*, ss. 13-14

¹⁹⁵ Bouteldja, N.: *”The reality of l’affaire du foulard”*,
<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹⁹⁶ Bouteldja, N.: *”The reality of l’affaire du foulard”*,
<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

¹⁹⁷ Bouteldja, N.: *”The reality of l’affaire du foulard”*,
<http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>

6 Käll- och litteraturförteckning

Asad, T.: "Trying to Understand French Secularism" in Sullivan, L.E.: "Political Theologies", Fordham University Press, New York, 2006

Barnavi, É.: "Les Religions Meutrières", Paris, Flammarion, 2006

Brown, Ch. in Kymlicka, Sullivan: "The Globalisation of Ethics", Cambridge University Press, 2007

Davie, G.: "Religion in Modern Europe", Oxford University Press, 2000

Dawkins, R.: "The God Delusion", Bantam Press, 2006

Fox, J., Sandler, S.: "Bringing religion into international relations", Palgrave Macmillan, 2004

Gauchet, M.: "La religion dans la démocratie", Gallimard 1998

Jansen, Y.: "Laïcité" in de Vries, H., Sullivan, L.E.: "Political Theologies", Fordham University Press, New York, 2006

Kintzler, C.: "Qu'est-ce que la laïcité?", Librairie Philosophique J. VRIN, deuxième édition, 2008

Pena-Ruiz, H.: "Histoire de la laïcité, genèse d'un idéal", Gallimard, coll. « Découvertes / Histoire », 2005, « L'Idéal laïque aujourd'hui »

Pena-Ruiz, H.: "Qu'est-ce que la laïcité?", "La laïcité aujourd'hui", Gallimard, koll, 2003

Putnam, R. D.: "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", The Journal of Democracy, 6 (1), 1995, ss. 65-78

Putnam, R. D.: "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century", Scandinavian Political Studies, 30 (2), juni 2007, ss. 137-174

Roy, O.: "La Laïcité face à l'islam", Hachette Littérature, 2006

Sen, Amartya: "Le multiculturalisme doit servir la liberté", Le Monde, den 30 augusti 2006

Strzelewicz, W.: "De mänskliga rättigheternas historia", Ordfront förlag, Stockholm 2001

Taguieff, P.-A.: "*La Judéophobie des Modernes. Des Lumières au Jihad mondial*", Paris, Odile Jakob, 2008

Sullivan, L.E.: "*Political Theologies*", Fordham University Press, New York, 2006

Van Bijsterveld, Sophie C.: "*Freedom of religion: Legal perspectives*" in O'Dair et al 2001

Opinionsskapande källor:

Bouteldja, Naima: "*The reality of l'affaire du foulard*", <http://www.guardian.co.uk/world/2005/feb/25/france.religion/print>, artikeln publicerades den 25 februari 2005; användes i min uppsats den 23 februari 2009

Chrisafis, Angélique: "*France rejects Muslim woman over radical practice of Islam*", <http://www.guardian.co.uk/world/2008/jul/12/france.islam/print>, artikeln publicerades den 12 juli 2008; användes i min uppsats den 24 februari 2009

Jones, Elizabeth C.: "*Muslim girls unveil their fears*", <http://newsvote.bbc.co.uk/mpapps/pagetools/print/news.bbc.co.uk/2/hi/programmes>, artikeln publicerades den 28 mars 2005; användes i min uppsats i utskrift den 25 februari 2009

Kintzler, C.: "*La Tolérance, la laïcité et l'école*", Le Nouvel Observateur, Juli 17-23, 2003, s. 63

Laurens, H.: "*Les Arabes et nous*", Le Nouvel Observateur, den 19-26 augusti 2004

Redeker, R.: "*Face aux intimidations islamistes, que doit faire le monde libre?*", 16 september 2006, <https://www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/the-redeker-affair-10813?page=all>

Smith, Craig S.: "*France Faces a Colonial Legacy: What Makes Someone French?*", 11 nov. 2005, <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html>

Andra Internet-källor:

Charlie Hebdo, <http://www.communautarisme.net>

Durkheim, É.: “*Éducation morale*”,
http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/education_morale/education_morale.pdf

“*French Secularism – Laïcité*”, <http://www.bbc.co.uk/dna/>

Laïcité, Organe d’information du Comité Laïcité République, januari-februari 2009, nr. 28/29, www.laicite-republique.org

Ligue des droits de l’homme, “*Liberté d’expression – La LDH dénonce le retour de l’ordre religieux au sujet d’une affiche publicitaire interdite*”,
<http://www.ldh-france.org>, 11 mars 2005

Observations finales du Comité des droits de l’homme (31 juli 2008)
<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G08/433/57/PDF/G0843357.pdf?OpenElement>

<http://www.historiaref.gotland.se/investit.htm> (Komvux’ sida om historia)

beslut nr. 05-15822 05-16001, Cour de Cassation, Chambre civile 1, 14 november 2006

<http://www.legifrance.gouv.fr/affichJuriJudi.do?oldAction=rechJuriJudi&idTexte=JURITEXT000007055276&fastReqId=1107220275&fastPos=1>
Case >